

Istorija Jevreja Jugoslavije (1)

OD DAVNINE DO KRAJA 19. VIJEKA

NAPISAO JAKIR EVENTOV

Uredio Cvi Rotem

Srpskohrvatski rezime preveo Mihael Levi

Preštampano iz knjige

תולדות יהודי יוגוסלביה, א'

ספריית התאחדות עולי יוגוסלביה

תל-אביב תשל"ב - 1971

Izdanje ove Istorije Jevreja Jugoslavije pomogle su Memorijalna fundacija za Jevrejsku kulturu i Ured za Jevrejske opštine i organizacije pri Jevrejskoj agenciji.

Copyright by Hitahdut olej Jugoslavija u Izraelu, Tel Aviv 1971
Štampano u štampariji Davar, Tel Aviv

Iz uvođa (Str. 17—24)

Istoriografija Jevrejskog naroda našla je u Izraelu svoj prirodni razvitak, i kada se ne bavi direktno poviješću Erec Jisraela. Ovdje dobivaju Jevrejske teme novi vid, jer su tu Jevreji subjekat istoriografije a ne objekat u povijesti naroda, u čijoj su sredini živjeli razasuti.

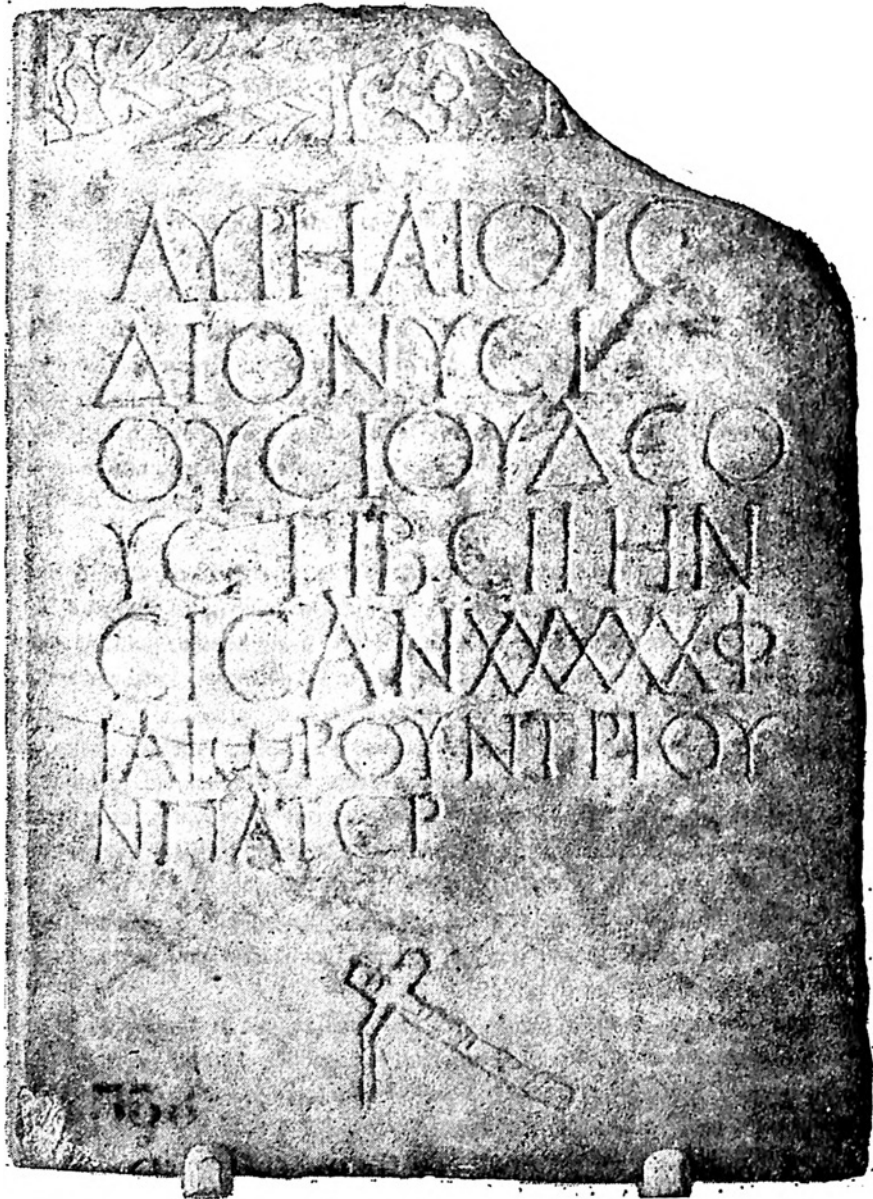
Svakako je od interesa da se i dijaspora zapadno-balkanskih krajeva otme zaboravu, da se razmotri iz Izraela i da se njena povijest rekonstruiše što je moguće vjernije.

Do danas još nije ugledao svjetlo opšti prikaz prošlosti Jevreja Jugoslavije. U Jevrejskoj Istoriografiji nije skoro nikako našla mjesto Jugoslavija u šarenom mozalku dijaspore, toliko značajnom za povijest Jevrejskog naroda. Ova je knjiga prvi pokušaj da se ispuni ta praznina, u nadi da će njen sadržaj naići na interesovanje mnogih: Istoričara, studenata i laika, kojima su bliske Istorijske teme. Mladi naraštaj Jevreja Jugoslovenskog porijekla kome je nepoznata dijaspora u kojoj su živjeli njegovi predjci, naići će u toj knjizi opsežan pregled događaja iz njene prošlosti.

U toj prvoj svesci prikazana je povijest ove dijaspore od davnih vremena do kraja 19. stoljeća. U drugoj svesci biće izložena povijest dijaspore u Jugoslovenskim zemljama do sredine 20. stoljeća: društveno vrenje, politički cionizam i duhovni preporod; omladina i njena useoba u Erec Jisrael, katastrofa i ostaci te dijaspore poslije Drugog svjetskog rata.

Događaji su prikazani pod aspektom vremena i mjesta. Prastara epoha vezana je uz vlast Rima u Dalmaciji i Makedoniji. Pitanje Gevalim iskrslalo je na pozadini kalifata u arapskoj Španiji i države Hazara. Jevreji Dubrovnika osjetili su na sebi nevolje i tegobe Srednjega vijeka kao i anti-reformističku ratobornost rimske crkve. Pod osmanlijskom vladavinom, koja je već opadala u 17. i 18. stoljeću, cvjetale su dijaspore u Srbiji i Bosni. Hrvatsko Jevrejstvo je do 1941. g., za vrijeme od 150 godina, prešio put od gnijezda asimilacije do centra Jevrejskog preporoda u Jugoslaviji.

Knjiga prikazuje vanjske faktore koji su imali udjela u formiranju Jevrejske dijaspore u zemljama Južnih Slovena, kao i događaje i razvitak u Jevrejskom svijetu uopšte, koji su uticali na Jugoslovensko-Jevrejske zajednice. Te su se zemlje 1918. godine ujedinile. Taj Istorijski događaj bio je od odlučnog značaja i za Jugoslovensko Jevrejstvo, koje kao jedinstvena zajednica nije bilo poznato do Prvog svjetskog rata. Ova knjiga teži da osvjetli mjesto tog Jevrejskog "plemena", Jugoslovenskog, u povijesti Jevrejskog naroda. Radi se tu o Jevrejima različenog porijekla koji su u izvjesnim periodima, u toku dvije hiljade godina,

Nadgrobni spomenik Aurelija Dionisija, Jevrejina iz Tverje — Benkovac, Dalmacija, 2. stoljeće

ΤΙΣΕΡΩΣ ΗΘΑΥ
 ΧΑΡΜΟΣ ΟΚΑΙ ΑΧΥΡΙ
 ΘΕΣΤΑΤΗΤΚΕΝ
 ΕΤΒΟΙΣ ΣΥΝΑΦΩΚ
 [] ΕΛΙΤ ΕΥΣΑΜΕ
 ΝΟΣ ΠΑΛΑΝ ΤΩΝΤΕΙ
 ΑΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΟΥΔΑΙ
 ΕΜΟΝΥΧΕ ΕΝΕΚΕΝ
 ΤΟΥΣ ΜΕΝ ΔΙΚΟΥΣ ΤΩ
 ΑΓΙΟ ΤΟΥΣ ΚΑΙΤΟ
 ΤΡΙΚΑΙΝΟΝ ΣΥΝΤΩ
 ΤΕΤΡΑΚΤΩΣ ΕΛΤΩΝ
 ΟΚΕΛΩΝ ΧΡΗΜΑΤΩΝ
 ΗΣ ΕΛΕΓΟΝ ΕΠΑΡΑΥΑ
 ΜΕΝΟΣ ΤΩΝ ΝΑΤΙΣ ΚΑΝ
 ΔΕΛ ΤΟΥΣ ΙΑΝΤΩΝ ΤΕ
 ΤΑ ΤΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΠΑΛΑΝ
 ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΝ
 ΕΝΕΚΕΝ ΤΩΝ ΚΑΤΙΒΕΤ
 ΟΝΤΩΝ ΧΑΡΜΩΝ ΚΑΙ ΤΩΣ
 ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΚΑΡΩΝ ΟΜΟΥΣ
 ΤΟΥΣ ΕΝΟΥΣ ΔΙΑΝΑΤΟΣ
 ΒΙΟΥΣ ΑΝΔΕ ΒΟΛΕ ΘΗ
 ΤΙΚΑΙΝΟΤΩΝ ΕΠΑΡΑΥΑ
 ΤΕ ΜΟΥ ΟΥ ΒΕΝΑ ΔΕ ΣΕΙΤΩ
 ΕΤΑ ΠΑΤ ΧΟ ΗΝ ΑΡΙΣΤΗΝ ΝΥΡΙΑ
 ΟΥΣ ΕΙΡΟΣΙΤΕ ΜΕΤΟΥΣ ΤΑΡ
 ΝΟΥΣ ΚΑ ΔΟΞΕΝ ΗΝ ΟΛΕΤΙ
 ΕΚΕΥΝΤΗ ΚΑΙ ΕΡΑΜΟΥΣ ΤΩΝ
 ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΤΩΣ ΕΙΣ ΒΑΙΕΜΕ
 ΚΑΙ ΚΑΡΩΝ ΟΜΟΥΣ
 Ε ΜΟΥΣ

Grčki tekst Poliharmovog stupa

Poliharmov stup — Stobi, 2. stoljeće

živjeli na području današnje Jugoslavije.

Prije pojave jugoslovenskih Jevreja u njihovom sastavu od poslije Prvog svjetskog rata, živjeli su Aškenazi na sjeveru Balkana i u predjelima koji graniče s njime. Na jugu Balkana obitavali su Romanloti, potomci Jevreja drevnih opština u Grčkoj. Samo porodična imena Romano, Papo i slična podsjećaju na vezu Sefarada sa tim nestalim plemenom. Međutim, kod Sefarada ima i prezime Aškenazi, što pokazuje da su se sa Jevrejstvom Balkana bili stopili i izbjeglice iz Njemačke. Slično je bilo i sa portugalskim izbjeglicama. Teško se može reći da su Jevreji koji su u toku stotina godina ulazili kroz Dubrovnik na jugoslovensko područje, bili zasebna grupa. Oni su većinom došli iz Italije.

Pred osnivanje Jugoslavije 1918. god. bile su opštine na njezinom teritoriju rasturene na područjima srpskog i austro-ugarskog suvereniteta. U Srbiji, Bosni, Vojvodini, Dalmaciji i Hrvatskoj razvijale su se opštine razdvojene državnim granicama.

Po porijeklu je jugoslovensko Jevrejstvo aškenasko-sefardska zajednica. Uprkos zaprekama i suprotnostima, obje su se grupe počele stapati u jedno u periodu od 1918. do 1941. god. Bio je izgrađen temelj za zajednički život.

Pod krilima rimskog orla (Str. 25—36)

1878. god. naišao je arheolog B. Gi. de Rossi na natpis na nadgrobnom kamenu iz 4. stoljeća na starom groblju u Solinu. Njegovu je pažnju privukla ova rečenica u napisu: "Na ovom je mjestu sahranjen čovjek po svetom zakonu hrišćanstva". Hrišćanski učenjak došao je do zaključka da je ta rečenica napisana pod uticajem hebrejskog stila. Oponašanje jevrejskog običaja dokazuje, po Rossijevim riječima, da je u tom kraju postojalo groblje jevrejske opštine, jer sličnih rečenica nema nad grobovima pagana ili hrišćana u kasno rimsko doba.

Dr. Branimir Gabričević naišao je 1956. god., u iskopinama Solina, na dva ostatka nadgrobnog kamena. Kada ih je sastavio, mogla se na njima čitati opomena: "Neka namjernici, bili oni ...ani ili Jevreji ili Hrišćani, ne oskrnave ovaj grob". Među arheolozima vodi se diskusija o značenju krmje riječi ...ani. Za nas je značajna činjenica, da se na tom nadgrobnom kamenu spominju Jevreji.

Na nadgrobnom kamenu otkrivenom u Benkovcu, nasuprot obroncima Velebita u Dalmaciji, vidi se da je služio kao spomenik Aureliju Dionisiju, Jevrejinu iz Tverije (Tiberias) iz 2. stoljeća.

1960. god. nadjen je u Duklji, u okolini Titograda u Crnoj Gori, jevrejski grob za koji se drži da je iz 3. stoljeća.

Tridesetih godina 20. stoljeća otkrivena su u Stobima, u jugoslovenskoj Makedoniji, dva Poliharmova stupa. Oni su nadjeni među ruševinama crkve,

Nadgrobní spomenik u Solinu /4. stoljeće/ koji spominje Jevreje

Nadgrobní spomenici iz 16. stoljeća na groblju na Marjanu, Split

koja je, kako se čini, bila podignuta na temeljima jevrejskog hrama. Na jednom od tih stupova uklesan je grčki natpis jevrejskog dobrotvora. Natpis je izazvao interesovanje istoričara, koji su imali različna mišljenja o položaju patrijarha u dijaspori, ukoliko ih je bilo u rimsko doba.

Pod vizantijskom vlasti (Str. 36—38)

Stanje Jevreja u Dalmaciji i na balkanskom jugu uzdrimalo se propašću zapadno-rimskog carstva i usponom hrišćanstva, koje je postalo državna vjera i vladajuća crkva. Crkveni sabori neprestano su pooštravali protujevrejske mjere, ograničavajući Jevrejima slobodu vjere, oduzimajući im mogućnosti privredjivanja i udarajući na njih društveni bojkot.

Naročito je teško bilo stanje Jevreja pod vlašću Vizantije, koja je vladala i dijelom današnje Jugoslavije, kao i grčkim gradovima, iz kojih su se selili Jevreji u jugoslovenske krajeve. Jezik vizantijskih Jevreja bio je grčki. Zbog progona, a i uslijed izгона, razišli su se ti Romanioti po različnim zemljama, pa i po onima, koje su osvojili Južni Sloveni. Poslije su se izgubili među došljacima s Iberskog poluostrva.

Gevalim (Str. 39—44)

Poput mnogih dokumenata iz Srednjeg vijeka, magloviti su i izvori za objašnjenje imena Gevalim. U vezi s prikazom o Hazarima pojavilo se pitanje: Ko su zapravo Gevalim?

U 8. stoljeću kralj Hazara, Kagan Bulan, čije se kraljevstvo prostiralo od Krima do Astrahana, odlučio je da predje na jevrejstvo. Vizantijski koji su vladali Hersonom, nastojali su da ga uvjere o prednosti svoje mesijanske vjere, a ni Arapi iz susjednih muslimanskih zemalja nisu sjedili skrštenih ruku. Ali u tom su slučaju pobijedili Jevreji, te su kralj i mnogi njegovi podanici prešli na jevrejstvo. Hazari su vladali svojom prostranom državom od sredine 8. stoljeća do pojave Mongola u Evropi.

U ono je doba jevrejski državnik Hasdaj Ibn Šaprut bio ministar na dvoru kalifa Abdurahmana III. (912—961) u Kordovi. Na njegov su dvor dolazila mnoga izaslanstva stranih vladara. Među ostalima, namjerila se tamo vizantijska delegacija, koja je potvrdila Hasdaju da zaista postoji država Al-Kuzar, kojoj stoji na čelu jevrejski kralj Josef. Ibn Šaprut je želio da se poveže sa jevrejskim vladarom, te je članovima vizantijske delegacije predao pismo za kralja Josefa, a oni su mu obećali da će poslanica stići naslovniku. Veliko je bilo razočarenje Ibn Šapruta kad mu se pismo vratilo iz Carigrada. On je čekao novu priliku. U Kordovu je stigla delegacija Gevalim i među njenim članovima dva Jevrejina,

mar Šaul i mar Josef. Oni su Hasdaju izrazili svoju spremnost da predadu njegovo pismo svom kralju, koji će se pobrinuti da pismo stigne preko Mađarske, Rusije i Bugarske na odredište.

U diskusiji o Gevalim naročito je iskrslo pitanje: gdje se nalazilo njihovo kraljevstvo? Već prije 50 godina neki su historičari identifikovali kraljevstvo Gevalim sa kraljevinom Hrvatskom iz 10. stoljeća. Svi znaci govore da su arapski istoriografi tim imenom — Gevalim — zvali stanovnike brdovite obale Dalmacije, s kojima je Španija bila vezana pomorsko-trgovinskim vezama. Tom obalom je u 10. stoljeću vladala samostalna Hrvatska. Tako Hasdaj piše kralju Josefu: "Kralj Gevalim, koji su Siklab", a arapski pisac Ibn Haldun naziva istočnu obalu Jadranskog mora "obala Slavena (Sakalib)". U Palermu, prijestonici Sicilije, postojala je četvrt pod imenom "Harat Askaliba" — "Slavenska četvrt". Ibrahim Ibn Jaakub, koji je putovao po jugoslovenskim zemljama 965. godine, također naziva Hrvate "Sakalib", jednostavno Slavenima, i dodaje: "njihova zemlja — to su visoka brda."

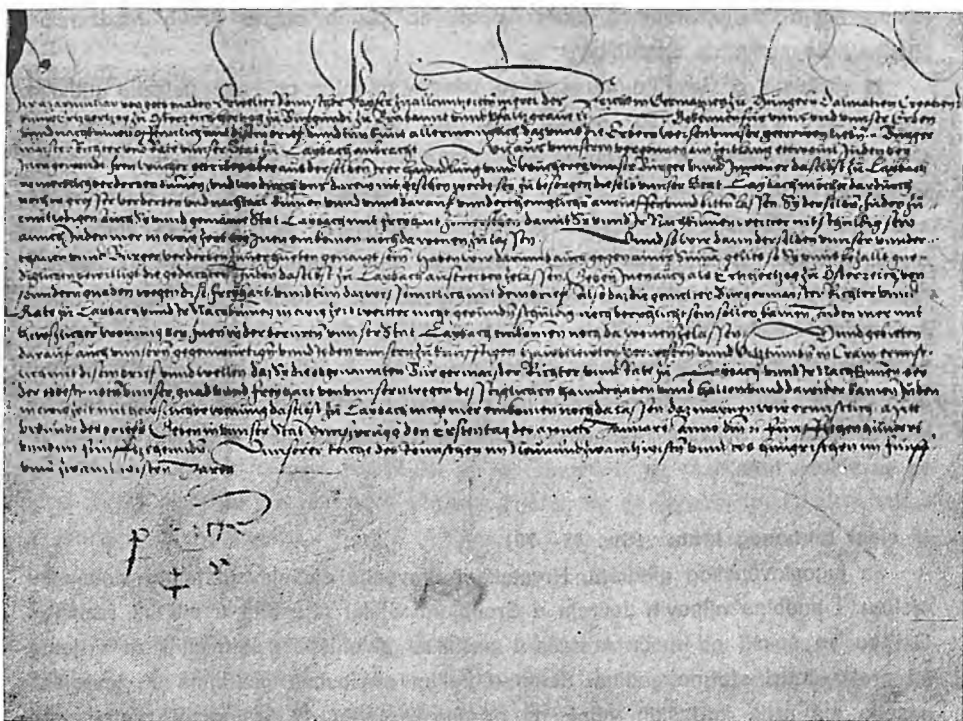
U sjeni borbenog krsta (Str. 45—70)

Sa jugoslovenskog gledišta, Hrvatska i Slovenija sačinjavaju jednu slovensku cjelinu. I sudbina njihovih Jevreja u Srednjem vijeku nije bila u suštini različita. Oni su se spasili od mača krstaša i našli su sklonište u Sloveniji za vrijeme od preko četiri stotine godina. Samo u nekim gradovima postojala su jevrejska naselja još prije krstaških vojni, na primjer u Ptuj. U Štajerskoj registrovani su prvi Jevreji još 1080.g., dakle 16 godina prije prve krstaške vojne.

Kao autoritativni vjerski pisac u Sloveniji poznat je Jisrael Ben Petahja Iserlajn (1390—1460), uvažen komentator i decizor, koji je živio u Mariboru (kasnije u Wiener Neustadt). Njegove odluke u vidu "Pitanja i odgovora" uticale su na aškenaske općine, a za slovenačku dijasporu najvažnije je u njima svjedočanstvo o vremenu i sredini u kojoj je živio. Najviše podataka o životu Jevreja u Sloveniji nalazimo u njegovim književnim djelima.

Jevreji u Sloveniji nisu opravdali nade koje su u njih polagali njihovi slovenački ugostitelji. Ispostavilo se da ni njihov novac nije bio jeftin, a i nije ga bilo u izobilju. Kamatnjak je ostao visok, a nikakvo olakšanje nije donio jevrejski "silni imetak". Uoči izгона bio je preostao Jevrejima vrlo skućen izbor životnih mogućnosti: trgovina vinom i novčanli poslovi.

Jevreji su živjeli i u južnom dijelu Slovenije, u Kranjskoj. U Ljubljani su nadjeni dokazi da je u Srednjem vijeku postojala tamo jevrejska opština. Pravni status Jevreja u Ljubljani bio je bolji nego onaj njihove braće u susjednim zemljama, ali neprijateljsko raspoloženje počelo se osjećati još prije izbijanja "crne

Dekret o izgonu Jevreja iz Ljubljane (1.1.1515)
Prepis dekreta vidi na poledjini korica.

smrti" u god. 1348—1349. U periodu prije izгона postao je Maribor mali jevrejski centar. Jevreji Maribora spominju se prvi puta u dokumentu iz 1277. god. Jevrejska četvrt sagrađena je uz gradske zidine. Ni do danas se nije promijenilo ime "Židovska ulica" u toj četvrti, iako već stotine godina nema tamo ni traga Jevrejima.

Da bi se spaslo što se spasti dade, obratio se Jichak Sarfati u godinama 1427—1430 Jevrejima Njemačke i Austrije s predlogom da se sklone u Osmanlijskom carstvu. On je pozvao i Jevreje Slovenije da se isele u Tursku, ali nije uspio da ih uvjeri.

U saboru staleža u Mariboru teška su bila pogadjanja oko odštete, kojom će staleži nadoknaditi državnoj riznici gubitak "jevrejskog poreza" poslije izгона Jevreja. Na kraju se car odrekao tog izvora prihoda uz obavezu staleža da uplate određenu jednokratnu svotu u državnu riznicu. Car je 18.3.1496 g. potpisao dekret o izgonu Jevreja iz Štajerske i Koruške, koji je stupio na snagu 6.1.1497. god. I gradjani Ljubljane uspjeli su da kupe od cara Maksimilijana dekret o izgonu Jevreja. Dekret je izdat 1.1.1515.g. za vrijeme carevog boravka u Innsbrucku.

Jevreji Slovenije nastanili su se po susjednim zemljama. Jedan je dio krenuo na jug i nastanio se u Trstu, Gorici i Gradišci, na susjednom talijanskom području, koje je onda pripadalo habsburškoj carevini. Ostali su otišli na Istok, u Burgenland, uski pojas u zapadnoj Mađarskoj.

O prisustvu Jevreja u Hrvatskoj u Srednjem vijeku ima svjedočanstava, iako vrlo mršavih u poredjenju s izvorima za povijest njihove braće s one strane slovenačke granice. Ta svjedočanstva dokazuju bez ikakve sumnje da je barem u Zagrebu, prijestonici Hrvatske, bilo Jevreja u ono doba. I. K. Tkalčić je otkrio presudu zagrebačkog suda od 17.7. 1444.g., iz koje proizlazi da su provalnici zbog raznih krađa bili osudjeni na teške kazne. Ta je presuda sa jevrejskog gledišta važna zbog toga, što se u njoj dva puta spominju mjesni Jevreji. Na jednom mjestu u toj ispravi spominje se da su lopovi prodali ukradenu robu Jevrejima; na drugom mjestu se opisuje kako su optuženi provalili u jevrejsku kuću, pri čemu je ostao neobjašnjen značaj te kuće.

Slično je i sa povijesti Jevreja u Srbiji u ono doba, ali je ona povezana sa poviješću vizantijskih Jevreja. I u Srbiji su nadjeni dokazi o prisustvu Jevreja u Srednjem vijeku. Dvapat se spominje riječ Jevrejin u hrisovuljama (državnim darovnim ispravama). Jednom se pojavljuje, 1337.g., u dekretu cara Stevana Dušana, kojim on daruje manastiru Treskavac zemlje oko Prilepa, koje idu na "dol jevrejski" i na "rečište jevrejsko". U drugoj ispravi, iz godine 1361., njegov sin car Stevan Uroš poklanja svoja poreska potraživanja od Jevreja manastiru Lavra u Khalkidiki.

Što se tiče Dalmacije, postoji svjedočanstvo iz 1397.g. o zgradi jevrejskog hrama u Splitu. Na brdu Marijanu (kod Splita) postoji do dan-danas drevno jevrejsko groblje. Tamo su sačuvani nadgrobní spomenici iz 1573.g. U splitskoj istoriji odigrao je značajnu ulogu Daniel Rodrigez, koji je uprkos protivljenju i teškoćama uspio da 1592.g. izgradi u Splitu duboku luku i da privuče u nju velik dio pomorskog prometa. A baš 1667.g., kada su venecijanski vlastodršci pooštrili protujevrejske odredbe, istakli su se splitski Jevreji u obrani grada od Turaka. U Splitu je kroz 18 godina djelovao David Pardo, koji se poslije proslavio kao sarajevski rabin, komentator i pisac.

U Šibeniku nisu gradske vlasti uspjele da privuku jevrejske novčare sve do 1569.g. kada su došla braća Rafael i Geršon Ziz. Ali ni poslije toga nije tu nastala organizovana opština, a bilo je vremena kada nije bilo u gradu ni jednog Jevrejina.

U Istarskim gradovima bilo je u Srednjem vijeku jevrejskih novčara i trgovaca, koji su većinom došli iz susjedne Venecije. S njima su sklapani ugovori ("capitoli") o njihovim pravima i dužnostima. U gradu Koperu otvorena je prva jevrejska banka 1380.g. Poslije 1516.g. prozvana je ulica jevrejskih bankara — getom. To se ime nije mijenjalo ni iza odlaska Jevreja. U Rovinju se kapija u geto zvala "Ulaz bradatih".

U zadarskom arhivu sačuvan je važan dokumenat iz 1398.g. To je ugovor između povjerenika mađarsko-hrvatskog kralja Sigismunda u upravi grada Zadra i Jevreja. U tom ugovoru koji je potpisan prije okupacije Zadra po Venecijanskoj republici, obavezao se kralj da će poštivati jevrejska prava i jevrejsku imovinu. Tim se ugovorom ujedno izuzimaju Jevreji iz sudske kompetencije Crkve.

Biser Jadrana (Str. 71—114)

Osnivači Dubrovnika bili su izbjeglice iz Epidaura, grada koji su razorile avarske horde 639.g. Dubrovnik je za nas "biser Jadrana" ne samo po svom čarobnom pejzažu nego, u prvom redu, po arhivskom bogatstvu. Sreća je poslužila Jevrejima, te su se u tim arhivima našli izraziti znakovi malene jevrejske zajednice.

Prvi Jevrejin za koga znamo da je stigao u Dubrovnik, bio je jedan neznani liječnik. On se spominje 1326.g. u dokumentima Dubrovačkog arhiva, koji se odnose na godine 1204.—1358., kada je Republika stajala pod venecijanskim protektoratom. Od kraja 14. stoljeća počela su se češće javljati jevrejska imena u dubrovačkim dokumentima, a u naredna tri stoljeća zauzimaju ta imena naročito istaknuto mjesto.

1421.g. izdao je bilježnik vladinog ureda, kancelar, ispravu kojom se potvrđuje

Trg geta u Piranu, Istra

osnivanje trgovinskog ortakluka Jevrejina Josefa Perere-Bonaventure, Katalonca, "privremenog stanovnika Dubrovnika", i Jichaka Durantea, također Jevrejina iz Katalonije. Poslije 1492.g. rastao je priliv jevrejskih trgovaca u grad. Njihov je dolazak unapredio privredu, a naročito se time okoristilo brodarstvo Dubrovnika.

U godinama "prevoza izbjeglica" iz Španije i Portugala postavljeni su temelji jevrejskoj opštini u Dubrovniku. Na čelo joj postaviše vlasti konzula, koji je bio odgovoran za ubiranje jevrejskih poreza u korist državne blagajne.

Jevrejsku zajednicu u Dubrovniku iznenada je pogodila strahovita nevolja. Dignuta je protiv nje krvna osvada u stilu mračnog Srednjeg vijeka. 1502.g. ubijena je stara žena u dubrovačkom predgrađu Ploče. Pod sumnjom za to ubistvo uhapšeno je deset Jevreja, od kojih su dvojica izdahnula pod mučenjima, četvorica su spaljena, a ljekar Moše je zadavljen u zatvoru. Ostala trojica su izagnata iz grada.

Događaji su se dalje razvijali na štetu Jevreja. 1515.g. protjerao je Dubrovnik sve Jevreje i marane. Izgnanici iz Dubrovnika sklonili su se većinom u Tursku. Jedan je dio prešao u Italiju, poglavito u Apuliju. Otale su nastojali da ometaju snabdjevanje Dubrovnika žitom. To je bila jedina jevrejska reakcija na neprijateljstvo dubrovačkih vlasti.

Dok je Venecija prednjačila u antijevrejskom zakonodavstvu onoga doba podizanjem izolovane jevrejske četvrti (kojoj je 1516.g., prvi put u istoriji, dat naziv geta), prestigao je mali Dubrovnik svoju veliku sestru protujevrejskim postupcima skoro za cijelu godinu. Čak je bio ekstremniji od nje; on je pitanje Jevreja riješio izgonom.

Medjutim, 1532.g. opet su došli Jevreji u grad, ali sada ne sa zapada nego sa juga: iz Soluna, iz gradova zapadne Grčke i iz Albanije. 1538.g. postavili su temelj obnovljenoj, maloj ali sjajnoj opštini. U tadašnjem Dubrovniku našli su mogućnosti za pristojnu egzistenciju pod uslovima relativne slobode. Doduše, kako su rasli valovi izbjeglica, obnovljena su i tamo ograničenja. Crkva je nastojala da ometa napredovanje jevrejske zajednice, ali su oprezni gospodari Grada vodili računa o volji turskog sultana, tobožnjeg saveznika. Više su puta Turci u 16. i 17. stoljeću naredili Dubrovniku da poštedi Jevreje, žrtve Zapada. Ta moćna sila dala je na znanje Dubrovniku da će svaki akt nepravde protiv Jevreja pokvariti njen odnos prema maloj republici. Zbog zapletaja u međunarodnim problemima nije Turska svaki puta i ostvarila svoje prijetnje. Već 1540.g. stupile su na snagu nove naredbe protiv Jevreja u Dubrovniku. Jevrejima je ograničeno pravo stanovanja na nekoliko kuća, a preduzete su protiv njih i druge mjere, kao na primjer nošenje jevrejskih znakova — žuta krpa i šešir — kao što su morala nositi njihova braća u mnogim zapadnim zemljama. Koji je

ספר

על הראש שוודר על הזקן

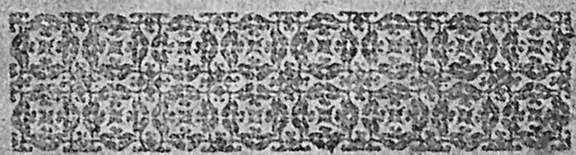
על הראש שוודר על הזקן

א ה ר י ו ז

בן עזר הכהן יהוה שני הכורים בלאים זה סודות עמוקים עמוקים ופזמונים
ומסוקים ענה פזמונים חרשים ומרמזים פקדונים אשר בחרן חמה תבורים
הנבונים המבונים מעלת הרב יהודה המוקדל יצחק במוזרד שליטתו
אודות שוודר לב לזה ובלתק דה עשר לעשר שנה המזר
והלכות יודין דרב הכולל חסדה הענה מסולד יודין
המזין העלי חמה רבנים בהתעבות שלמים
הנבונים יצטט חרשים ויודין עני חפים

מכוננים בנתיבות
מה בוני ציאה יסולד
על השמן הטוב

מה זקן ספר כל זה פזמונים חרשים ומרמזים
Appello l' Illustris. & eccell. consularia Venediana.

Per Antonio Rizini.
Con licentia Desuperiori.

Slomo Ohev i Aharon Hakohen: Šemen hatov i Zekan Aharon — Venecija 1657.

god Jevrejim mogao, prešao je u Tursku. Ostacima jevrejske opštine bila su postepeno nametnuta ograničenja pravoga geta. Izričita naredba o osnivanju geta stupila je na snagu početkom 1546.g. Kao mjesto za geto bila je određena mala ulica nedaleko od glavnog trga. Na oba kraja ulice podignute su visoke zidine i u njima kapije koje su se zaključavale noću katancima.

1590.g. prošao je Dubrovnik kroz tešku krizu. U gradu je zavladao panika, kad su njegovi agenti u Carigradu doznali za namjeru turskog činovnika s one strane granice. Prijetila je opasnost da će paša da otkine Konavle od područja Dubrovnika. Grad se spasio od te opasnosti zahvaljujući pothvatu Abeatara (Evjatar), jevrejskog liječnika, koji je pred kratko vrijeme bio počeo da radi u Dubrovniku. On je doturio svojoj braći u Carigradu prvo 200 a docnije još 900 talira. To je mito bilo dovoljno da se isposluje ferman (naredba) protiv proizvoljnih namjera agresivnog turskog paše s one strane granice. Ta i slična druga djela ponukala su Dubrovnik da se stavi u odbranu jevrejskog liječnika, kad je Crkva zahtijevala njegov izgon. — Takav odnos nije Dubrovnik pokazao prema jednom od velikana onoga vremena, liječniku Amatu Luzitancu. Između 1556. i 1558.g. stigao je Amat u Dubrovnik. Okrunjen uspjesima na području medicine, nadao se da će biti imenovan gradskim ljekarom. Za sobom je imao godine plodnog rada. Amat je napisao važno djelo u 7 svezaka, "Centurionum septem", gdje svaka sveska sadrži opis 100 bolesti. Šesta se sveska završava glasovitom "Amatusovom zakletvom" — "Amati Jusjurandum". Veliki ljekar 16. stoljeća naglašava da se uvijek trudi za dobro bolesnika, a ne za svoje lično. Nikada nije pravio razlike između Jevrejina, Hrišćana ili Muslimana. Sve to nije zadovoljilo gospodare Dubrovnika, i oni pod uticajem Rima i domaćih liječnika odbiše da dadu Amatu ovlaštenje za vršenje liječničkog poziva.

U maloj jevrejskog opštini u Dubrovniku pojavio se pjesnik obdaren sjajnim poetskim talentom. Znatno je bio njegov uticaj na savremenu inteligenciju. Iako je jezik njegovog pjesničkog stvaranja bio latinski, mještani se još danas njime ponose. Bio je to Dr. Ješajahu Kohen, poznat pod raznim književnim imenima kao: Didak Pir, Jakov Flavije, Jakov Eborensis ili Lusitanus. Njegovi odnosi sa plemićima, gospodarima grada, sa bogatim građanima, kao i sa pjesnicima, umjetnicima i učenicima bili su dobri. Ješajahu Kohen-Didak Pir postao je pojam. U njegovom literarnom stvaranju odražavaju se karakteristične crte savremene poezije iz koje je nikla dubrovačka pjesma. Bila su još dvojica u njegovoj opštini: Slomo Ohev i Aharon Hakohen, koji su pisali u njegovo doba i poslije toga. Njihovo zajedničko djelo pisano je hebrejski, a naslov mu je: "Šemen tov uz'kan Aharon".

Životni put Aharona Hakohena uklesan je u istoriju Dubrovnika dublje negd

Hram u Dubrovniku

"Aragonski" hram u Bitoli, razoren za vrijeme 2. svjetskog rata

biografija ikoje druge jevrejske ličnosti u tom gradu. On se rodio u Dubrovniku devedesetih godina 16. stoljeća. Još kao mladić bio je izabran za rabina opštine i stajao joj je na čelu sve do svoje smrti, 1656.god. Bio je bogodani govornik, sjajan propovjednik i pisac. Vrijeme njegovog djelovanja u opštini vezano je za njeno napredovanje, a ujedno i za njene krize. U to su doba izbili nemiri koji su ugrozili opstanak dubrovačkih Jevreja, kao na pr. krvna osvada god. 1622., sudski proces Ješurun i izgon članova opštine. 1652.g. Hakohen je izvršio opravke na drevnom hramu u getu i uspio je da dozida jedno krilo. Iste je godine proširio staro groblje. Na tom groblju — Žudioski grebi — sahranjivali su dubrovački Jevreji svoje mrtve do 1910.g. Sam hram je ostao do danas bez promjene onako kako ga je uredio Hakohen. To je najstariji hram koji je sačuvan u Jugoslaviji, i njime se Jevreji ponose. Hakohen je zabilježio i događaj koji je potresao njegovu opštinu. Zbirci svojih propovijedi dodao je opis događaja oko krvne osvade iz 1622.g. i izvještaj o toku procesa koji je vođen tim povodom.

Druga krvna osvada razlikovala se od one iz 1502.g. samo po okolnostima. Sada je žrtva bio jevrejski trgovac Jichak Ješurun. U septembru 1622.g. nestala je kćerka Julija Longa iz dubrovačkog predgradja Pile. Poslije dugog traženja nadjeno je tijelo djevojke u kući Marije Matkove, koja je izgleda bila suluda. Kad je bila osumnjičena zbog ubistva, pričala je da je, istina, ubila djevojku, ali da je to učinila na zahtjev Jevreja, kojima je potrebna hrišćanska krv za blagdan Sukot koji je upravo pao u to vrijeme. Ona je kao krivca zbog nagovora na ubistvo navela jednog Jevrejina kojeg je poznavala: Jichaka Ješuruna. Optuženi Ješurun bio je mučen mjesec i po dana, ali se, nevin, nije slomio. Konačno je Matkova bila osudjena na smrt, i osuda je bila izvršena. Uz to je Senat Republike ipak bio zaključio da izagna iz Dubrovnika ono malo preostalih Jevreja, koji su se zauzeli da izbave nesrećnog Ješuruna iz zatvora. Naročito se oko toga trudio Aharon Hakohen. No istom u martu 1625.g. Senat je pomilovao Ješuruna pod uslovom da napusti grad. On je otišao u Jerušalajim. "Čudo Ješurun" spominjali su dubrovački Jevreji kroz stotine godina u molitvama zahvalnosti na Hanuku.

1667.g. pretvorio je zemljotres najveći dio grada u ruševine, pod kojima su našle smrt hiljade stanovnika. Propalo je mnogo bogatstva i umjetničkog blaga Dubrovnika. Među žrtvama bilo je 39 Jevreja, znatan dio male opštine.

Krajem 18. stoljeća osjetilo se neko poboljšanje u privrednom stanju Jevreja, i baš u to vrijeme vlast je strogo pazila na primjenjivanje protujevrejskih zakona. 1804.g., pred pad Republike, bila je objavljena naredba kojom se zabranjuje Crkvi da prima pod svoje okrilje silom pokrštene Jevreje.

U Carstvu sklonom Jevrejima (Str. 115—128)

Turci su se prvi puta sreli s Jevrejima u Anatoliji, kad su osvojili grad Brusu 1326.g. Nova vlast dala je Jevrejima široke slobode. Imali su pravo da se bave zanatima i trgovinom posve slobodno, i niko ih nije priječio u sticanju nekretnina gdje god željeli. U Turskoj jedva da je bilo protujevrejskih izgreda. Doduše ni u Turskoj nisu bile ukinute Omarove odredbe, kojima se u 24 paragrafa određuje politika muslimanskih vladara prema nemuslimanskim podanicima. Ipak su tokom vremena bila ublažena ta ograničenja i samo je jedna diskriminacija nemuslimanskog stanovništva ostala u snazi do 19. stoljeća, a to je: plaćanje zemljarine po glavi. Turci su nadalje u mnogim mjestima svoje države podigli "Cifut-han", jevrejsko dvorište, neka vrsta geta u turskom izdanju.

U doba sjaja turskog carstva vladali su sredjeni odnosi sa Jevrejima. Turska je pružala pomoć jevrejskim izbjeglicama i služila se njima protiv svojih neprijatelja, kako pokazuje slučaj Don Josefa Nasija, kneza od Naksosa. Poslije izгона iz Španije nastao je u Turskoj važan jevrejski centar. Opštine Carigrada, Soluna i Cfata (Safed) bile su u doba svoga sjaja duhovni centri jevrejskog naroda. "Roman" prijateljstva između ta dva naroda trajao je nekih 250 godina, do stupanja Muḫata III. na prijesto, 1574.god. Na početku krize, krajem 16. stoljeća, došao je veliki broj jevrejskih iseljenika u krajeve današnje Bugarske. Manji val iseljenika prešao je iz Soluna u Makedoniju, a otale u sjevernu Srbiju i dalje u Bosnu.

Za Jevreje Jugoslavije poseban značaj imao je Solun, čiji se uticaj na potomke sefardskih izbjeglica snažno osjećao u toku stotina godina osmanlijske vladavine. Duboka veza srbijanskih i bosanskih Sefarada sa jevrejskim centrom u Solunu ispoljavala se na privrednom i duhovnom području. Uprkos oštroj razdvojenosti pojedinih grupa, koja je dovodila do mnogih sukoba, napredovalo je bratsko zbližavanje među Jevrejima raznog porijekla. To je bilo podsticano sefardskom osećajnošću koju su poprimile jevrejske četvrti otkako su stigle izbjeglice iz Španije i njihovi potomci. "Ladino" je osvojilo mjesto grčkog i svih jezika iz drugih dijaspora. U duhovnom pogledu, na to doba udarili su svoj pečat mistika Cfata (Safeda), takozvana praktična kabala, poštivanje Arija (Iščaka Lurije Aškenazi) i iščekivanje dolaska Mašijaha (Mesije) "u naše dane". Sve je to sačinjavalo temelj na kome se u Osmanlijskom carstvu iz različitih sastavnih dijelova izgradila jednovita jevrejska zajednica.

U Solunu su osnovane hebrejske učione i štamparije, među prvima u Turskoj. Tu su djelovali u drugoj polovini 17. stoljeća epigoni Šabetajstva, koji su uticali na Jevreje u Srbiji i u Bosni. Šabetajstvo je našlo privrženike u jevrejskoj mahali u Beogradu. Međutim, nije dokazana direktna veza između "dvora mašijaha

Šabetaja" u Smirni ili između zatvora u Dardanelima i jevrejskih opština u Srbiji i u Bosni. Stalno proučavanje "Zohara" pripremiло je teren u narodskim slojevima beogradskih Jevreja, koji su se zanosili šabetajskim nadama. U godinama 1650.—1666. razmahao se mesijanski pokret Šabetajev među potlačenim jevrejskim masama u Evropi, Maloj Aziji i Africi.

Makedonija (Str. 129—139)

Istoriju Jevreja Srbije običavali su identifikovati sa poviješću jevrejske opštine u Beogradu. Tačno je da je u toku stotina godina turske vladavine bila većina srbijanskih Jevreja koncentrisana u Beogradu, ali su drevne jevrejske zajednice postojale u makedonskim gradovima Bitoli i Skopju. Nedavno je Z. Efron otkrio jevrejske nadgrobnе spomenike iz 18. vijeka u Dojranu, blizu grčke granice.

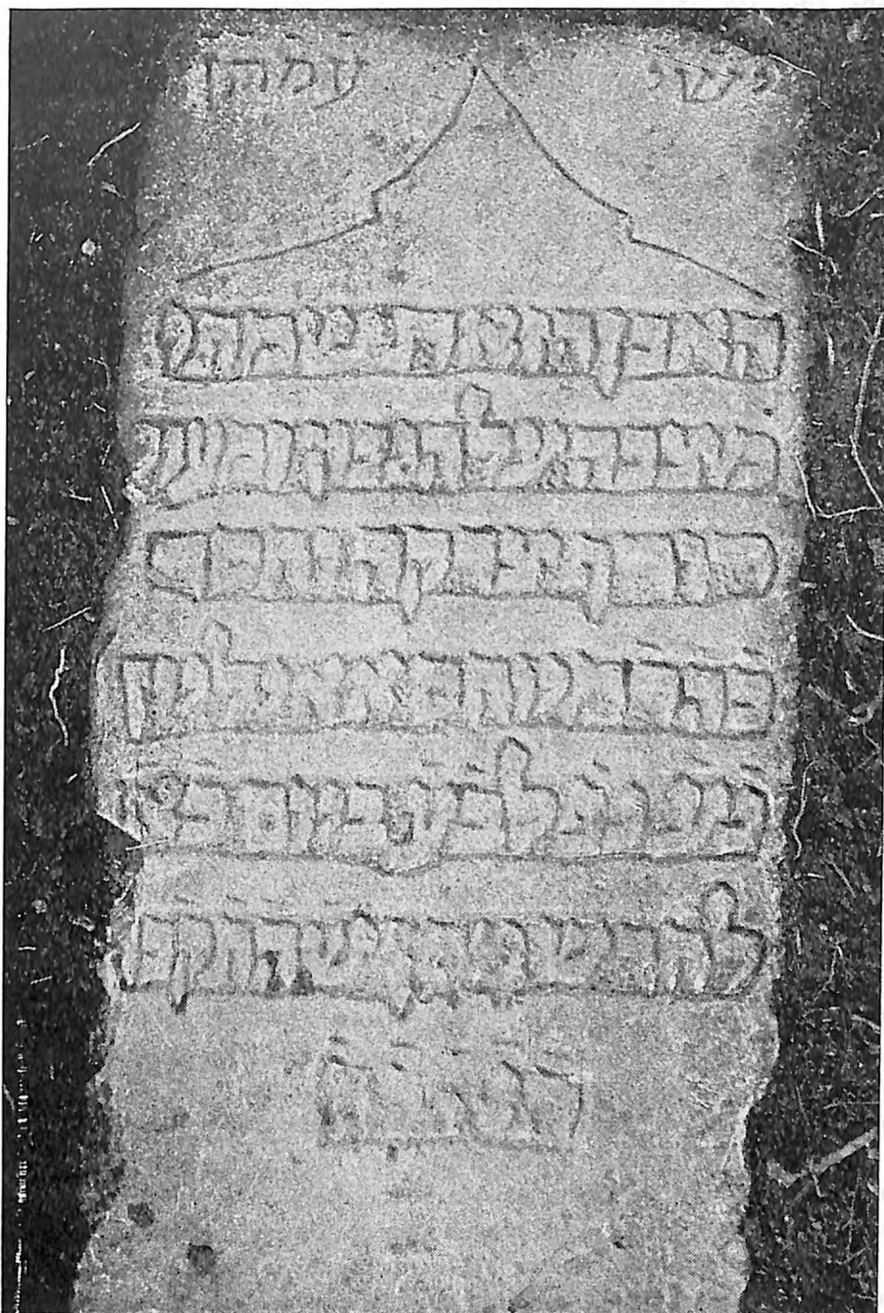
Izbjeglјice sa Iberijskog poluostrva osnovale su u Bitoli dvije opštine. Imena tih opština ukazuju na porijeklo osnivača: "Aragon" i "Portugal". Jevrejska zajednica u Bitoli postojala je od početka 16. stoljeća do katastrofe 1943.god. Vrlo su oskudni podaci o njenoj povijesti. Tek na arhivskom području došlo je nedavno do nekih otkrića. U arhivu Šerijatskog suda u Bitoli nadjeni su zapisnici iz 17. stoljeća u kojima se opisuje "velika avlija" u jevrejskom kvartu.

Bitola je bila južna kapija Srbije, kroz koju su solunski i carigradski iseljenici unosili ne samo industrijske proizvode na nova tržišta, nego i mesijanske ideje cfatskih (safedskih) kabalista. Do početka 20. stoljeća bila je Bitola centar makedonskih Jevreja. 1903.god. bilo ih je 8200, oko 10% ukupnog stanovništva grada. Biljaše to bujna jevrejska sredina, pravi narodski centar.

Medjutim baza egzistencije stalno se sužavala u gradu. Već pri kraju 19. stoljeća počelo je iseljavanje Jevreja iz Bitole. Poslije hitlerovske katastrofe, nije ostalo u mjestu Jevreja.

Skopje ima dugu istoriju. Grad je bio porušen od zemljotresa u 6. stoljeću, ali je obnovljen i u Srednjem vijeku je postao trgovinski centar na važnoj raskrsnici.

U naporima oko prihvatanja izbjeglica i marana prognanih iz Španije učestvovalе su sve opštine u Turskoj. Tako je i mala opština u Skopju primila na kraju 16. stoljeća marane iz Italije, Španije i Portugala. Do 1941.g. bilo je u Skopju nekoliko porodica Dönme, šabetajevaca koji su prešli na Islam. U trgovini nije se osjećala do 17. stoljeća nikakva diskriminacija Jevreja u Skopju. I bivši marani iz porodica Pinto, Vidal, Abrabanel i Kalai uspјeli su da razviju razne trgovinske grane. Nekoliko jevrejskih skopskih trgovaca specijalizovalo se za povjerljive poslove "konzula", zastupnika velikih trgovinskih kuća u inostranstvu. U Skopju su na čelu opštine stajali uvaženi rabini: Moše Leon, Moše Bardasi, Josef Hendel, Aharon i Slomo Abijov i Eljahu Arbero.

Надгробни споменик рабина Мејухаса Аилјона у Дојрану, Македонија, из године 1766.

Srbija (Str. 139—171)

Poslije bitke na Kosovu rat se vodio dalje prema sjeveru, širom Srbije. Turci su, sa prekidima, kroz više od sto godina težili da osvoje Beograd, ali ga nisu mogli osvojiti sve do 1521.god. Istom u ljeto te godine uspio je Sulejman Veličanstveni da zauzme beogradsku tvrđavu i da osvoji grad.

Mjesna tradicija tvrdi da je u Beogradu od davnina postojala jevrejska zajednica. U 16. stoljeću bile su u gradu dvije opštine: aškenaska i sefardska. Aškenaska opština je bila starija. Njeni predci došli su u grad u Srednjem vijeku kao izbjeglice iz Mađarske i Njemačke. Sefardi su počeli dolaziti u 16. stoljeću tragom turskih vojski. Opština je počela da se razvija u jevrejskoj mahali "Jalija" tek dolaskom Meira Andžela, prvog beogradskog rabina za koga se zna sa sigurnošću da je pisao vjersko-zakonska djela. Beogradska je opština napredovala uprkos kulturnom nazadovanju Jevrejstva Otomanske imperije.

1617.g. počeo je tamo da djeluje Jehuda Lerma. Njegovom Inicijativom osnovana je u gradu ješiva, koja se tokom godina razvila u priznat jevrejski duhovni centar. Simha Hakohen, autoritet u pitanjima halahe (vjerskog zakonodavstva), napisao je opširno djelo "Sefer šemot". Doprinos beogradskih pisaca vjerskoj književnosti cijeni se kao sjajna pojava u 17. stoljeću, kojoj nema primjera u povijesti Jevreja Jugoslavije.

Posljednji i najvažniji među piscima beogradske škole bio je Josef Almosnino, koji je rođen u Solunu 1642.g. Svoje studije je završio u ješivi Š. G. Hakohena u Beogradu. Istom poslije njegove smrti izdao je njegov sin Jichak izbor vjerskih odluka (responza) "Edut Bihosef". To je najkarakterističnije djelo beogradske škole. Za opsjedanja Beograda u septembru 1688.g. izagnani su beogradski Jevreji. Josef Almosnino umro je daleko od svoje opštine, u Mikulovu (Nikolsburg) u Moravskoj.

Prema mirovnom ugovoru potpisanom 1718.g. u Požarevcu, zajamčeno je podanicima obiju država, dakle i austrijskim i turskim podanicima, pravo nesmetanog obitavanja i slobodnog trgovanja na području ranije neprijateljske države. Tako su se turski Jevreji nastanili u Beču, prijestonici Austrije, ili u mađarskom Temišvaru i Budimu, te osnovali svoje "turske" (sefardske) opštine. Oni su se bez ograničenja bavili trgovinom, dok austrijskim Jevrejima, obaveznim na plaćanje glavarine, nije bio dozvoljen stalan boravak u tim gradovima.

Austrijskom okupacijom Srbije 1718.g. bilo je pogoršano stanje Jevreja, premda se u to vrijeme razvila privreda zemlje. Beogradskim Jevrejima uklinute su sve opštinske ustanove osim kašer mesarnice. Jevrejski centar je opustlo.

Poslije povlačenja Austrijanaca 1739.g. vratio se sa turskom vojskom mali broj Sefarada. Oni su obnovili opštinu i pozvali za rabina Šloma Šalema iz Sofije,

"Sefer Šemot" Simhe ben Geršona Hakohena

jednog od savremenih rabinskih velikana.

Iza kako je grad prešao nekoliko puta iz jednih ruku u druge, vratili su se opet Turci 1791.g. Jedna od prvih mjera novog guvernera Topal paše ("hromog"), bila je osveta nad Jevrejima koji se u svoje vrijeme nisu povukli sa turskom vojskom, nego su ostali u svojoj mahali. Mnogo njih su Turci bacili u tamnicu, među njima rabina Magrisa, koji nije mogao izdržati patnje te je umro u zatvoru.

Stanje Jevreja nije se promijenilo na bolje ni početkom 19. stoljeća. Kad je izbio srpski ustanak pod vodstvom Djordja Petrovića-Karadjordja (1806—1807), pobjegla je većina Jevreja u Zemun, u Bosnu i u razne gradove Austrije. Od Jevreja koji su ostali traženo je da promijene vjeru. Stanje povratnika popravilo se tek za vladavine kneza Miloša Obrenovića (1815.—1839. i 1859.—1860.), prijatelja Jevreja. On je ustao protiv Turaka, te je već 1827.g. bila dokrajčena duga osmanlijska okupacija. Miloš je 1833.g. povratio samostalnost kneževini, i samo je još u beogradskoj tvrđavi sjedio turski paša do 1867.g.

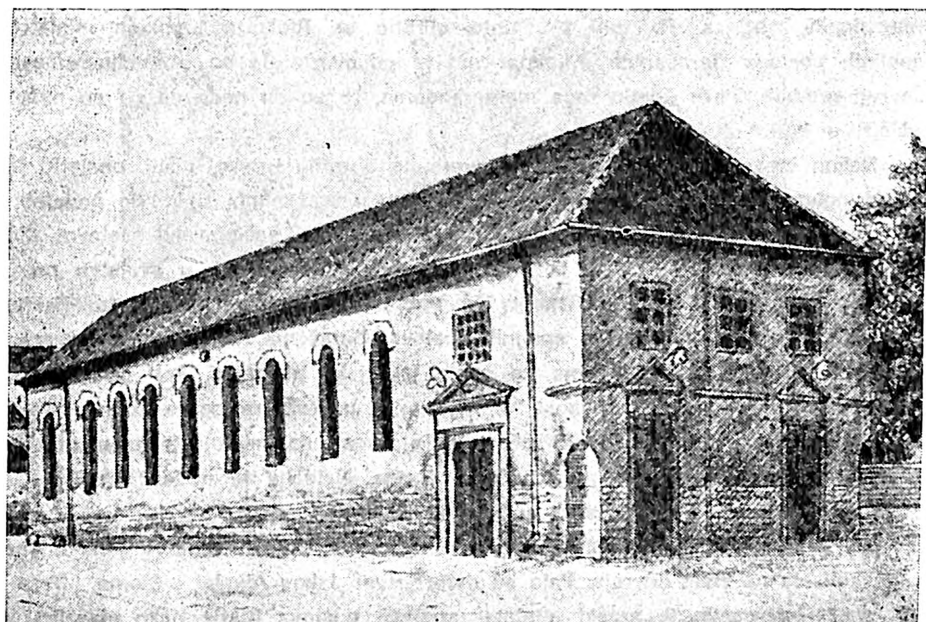
Posljednji zvanični dokumenat o srbijanskim Jevrejima objavile su turske vlasti 1830. god. Bila je to carska poslanica ("hati-šerif" na turskom), naredba kojom se jamči Jevrejima jednakost po otomanskom stilu. Među ostalim, Turci su opet istakli pravo Jevreja da stanuju u svakom mjestu u Srbiji, da stiču nekretnine i da se bez ograničenja bave trgovinom, ali im nije olakšan poreski teret. Knez Miloš, koji je nastojao da sredi odnose između Jevreja i srpskih trgovaca, svakom je prilikom pokazivao svoje simpatije za Jevreje, i među njima za Israela Hajima, predsjednika jevrejske opštine u Beogradu, i za Josefa Šlezingerera, dirigenta vojne muzike. Sin Israela Hajima, Hajim Davičo, bio je knežev finansijski savjetnik. God. 1835. osumnjičila ga je turska sigurnosna služba za političko rovarenje, pa je morao da bježi u Beč. Njegov je otac već 1813.g. izabrao taj put i posve napustio Srbiju.

1842.g. zauzeli su vlast Miloševi protivnici. Novi gospodari, sa Aleksandrom Karadjordjevićem na čelu, obećali su svojim privrženicima da će istjerati Jevreje iz provincijskih gradova. I održali su riječ. Objavljen je protujevrejski zakon, prema kome su protjerani Jevreji iz unutrašnjosti zemlje u uski prostor beogradske tvrđave. Tek pred kraj Aleksandrove vladavine bio je donekle ublažen njegov okrutni postupak prema Jevrejima. Naredbom od 30.10.1856.god. dozvoljeno je beogradskim Jevrejima da stanuju i u predgradjima Beograda. No Jevreji se nisu time zadovoljili. Svojom predstavkom Državnom savjetu od 12.4.1858.g. — dokumenat koji još i danas izaziva poštovanje kao izraz građanske hrabrosti — traže Jevreji jednakost građanskih prava i slobodu trgovanja u svim provincijskim gradovima, kao što im je bilo zajamčeno "hati-šerifom" iz god. 1830.

Gesta Aleksandrova prema Jevrejima bila je samo prividna koncesija. Njihovo

Šlomo Šalem, beogradski rabin od 1750. do 1761.

Hram na Dorćolu u Beogradu /1819. — 1942./

se stanje ni u čemu nije popravilo. Naprotiv, ubrzo su se otkrile prave namjere vlasti.

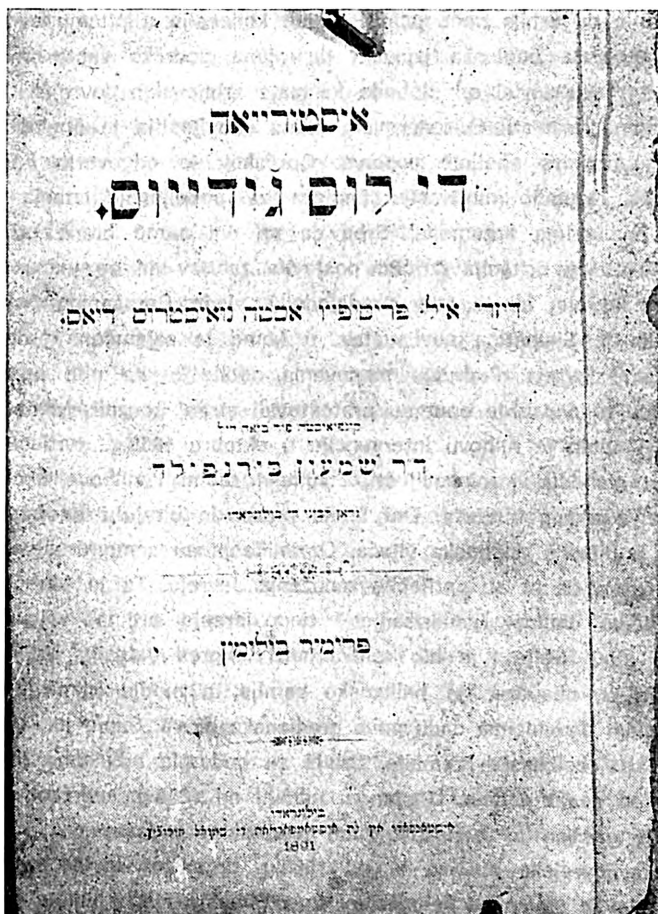
1861.g. objavljena je naredba o izgonu 60 jevrejskih porodica koje su još bile ostale u provincijskim mjestima. Tim porodicama, većinom iz Šapca, bilo je naredjeno da se vrate na područje beogradske tvrđave. Pošto je zakon o izgonu bio primljen 1861.g. u Senatu, potvrdio ga je knez Mihajlo, Milošev sin. Jevreji se nisu pomirili s tom odlukom. Obratili su se memorandumom knezu i odlučno tražili građanska prava koja su im bila zagantovana ugovorom o nezavisnosti Srbije iz 1833.g. Izvršenje ugovora zajamčile su tada dvije sile — Rusija i Turska. U očajanju, završili su predstavnici Jevreja svoj memorandum ovim riječima: "Ako Srbija neće da odmah ispuni zahtjeve Jevreja, neka ih protjera, pa će onda oni potražiti novu domovinu."

Kad je grupa od 131 Jevrejina u Beogradu došla do saznanja da se nije ništa promijenilo u negativnom stavu vlasti prema njihovim zahtjevima, obratila se 1863.g. memorandumom Rickettsu, britanskom konzulu u Beogradu. Njegovim posredovanjem htjeli su da skrenu pažnju engleske kraljice Viktorije na težak položaj Jevreja. U memorandumu se zahtijeva izvršenje ugovora između Engleske i Turske, koji jamči Jevrejima Srbije slobodu kretanja i slobodu trgovanja širom kneževine. A ako bi Srbi i u buduće odbijali da daju Jevrejima građansku jednakost, mole Jevreji pokroviteljstvo Njenog Veličanstva za postizanje jevrejskih opravdanih zahtjeva. Po tom predmetu obratio se Ricketts srpskom ministru spoljnih poslova Garašaninu. Ministar mu je odgovorio da su u međuvremenu Jevreji predali Knezu kopiju toga memoranduma, te se on nada da će se nešto učiniti u korist Jevreja.

Nakon što se Alliance Israélite Universelle obratila turskoj vladi, posjetio je turski opunomoćenik u Beogradu Ali-bej ministra Garašanina. Ali-bej je podsjetio Garašanina na obaveze Srbije prema Jevrejima, koje sačinjavaju sastavni dio ugovora o nezavisnosti Srbije iz god. 1833. Moše Montefiori, u svojstvu predsjednika Board of Deputies, takodje je uputio 1864.g. poslanicu knezu Srbije putem londonskog ministarstva spoljnih poslova. Garašanin mu je odgovorio neka ne misli "da se knez ne brine za svoje jevrejske podanike, koji doduše još nisu postigli građansku jednakost, ali da za to postoje razlozi o kojima svaka odgovorna vlast mora da vodi računa." Ta svestrana nastojanja nisu urodila plodom. Beogradske novine raspirivale su vatru. Najdalje je otišao šabački list "Svetovid" tražeći da se Jevreji uklone iz privrede zemlje.

16. januara 1865.g. nesreća je zadesila opštinu u Šapcu. Toga je dana ulična rulja kidisala na život Jevreja. Pale su dvije žrtve: Jakov Alkalaj i Šlomo Abinun.

1867.g. obznanio je srpski ministar spoljnih poslova Ristić neke olakšice u

Dr. Šimeon Bernfeld, Istorija Jevreja /I/, /Prevod na latinu/, Beograd 1891.

vezl izгона Јевреја из унутрашњости, али је у исто вријеме изјавио предсједник владе Гарашанин да Србија неће учинити даљне концесије у питању својих Јевреја. На то је реаговала Енглеска изјавом да њена подршка захтевима Срба на београдску тврђаву зависи од слободe кретања србијанских Јевреја и од њихове грађанске равнoprавности. О том свом ставу обавијестила је Енглеска и Горчакoва, руског министра спољних послова. Горчакoв је одговорио Енглезима да Русија додуше разумије мотивацију Енглеза за побољшање стања србијанских Јевреја, али она прима аргуменат Срба да се они само бране од јеврејског лихварства. На то је Британија изричито поставила захтев да се укину закони који дискриминирају Јевреје, али је став предсједника владе Гарашанина остао упоран. 1869.г. примила је Скупштина нови устав, у коме је zajамчена једнакост свих држављана осим Јевреја. Подручје становања остало је за њих ограничено на Београд. Против те неправде опет су протестовали страни конзули. Министар спољних послова Матић одбио је њихову интервенцију у октобру 1869.г., тврдећи да Јевреји Србије уживају слободу вjероисповијести, и њихови рабини и њихове школе добивају субвенције из државног буџета. Они имају право да бирају и да буду бирали у парламенат и у мјесна општинска вијећа. Ограничења су само друштвене природе, рекао је министар, да би се спрјечило множење Јевреја. Ту је Матић приговорио Јеврејима њихову оholост, separисање и непovjerenje према Нејеврејима, itd. Тај негативни став Србије није био релевантан. Конгрес веlesила, који се састао 1878.г. у Берлину, обавезао је балканске земље, а међу њима и Србију, да својим јеврејским поданицима даду пунa грађанска права. Само је Русија бранила антисемитски став балканских земаља. Србија се подвргла одлукaма Конгреса са закашњењем од десет година. У њеном уставу од 1888.г. садржана је одредба којом се даје грађанска једнакост свим Јеврејским поданицима.

Београдска јеврејска општина је од 1866.г. организована на модерним те-мелјима. Тада јој је стајао на челу Јахиел Русо. Послије њега били су предсједници Општине S.H. Давичо. M.H. Фархи и J.M. Алкалај. У деvedesetim годинама вршио је функцију главног рабина Шимон Бернfeld. Он је у то вријеме написао своју књигу о повijести Јевреја, коју је Јакoв M. Алкалај превео на ладно. Јахиел Русо морао је више пута да се бори против антисемитских клевета. Државни устав обавезао је Јеврејску омладину на војну службу, али до 1877.г. није Јеврејин могао да додје до nekог вишег чина. Те је године био изабран први Јеврејин, А. Озер (Озеровић), за скупштинског посланика, али је Скупштина била распуштена одмах послје прве сједнице.

1869.г. основана је у Београду mala ашкенаска општина. Sefardi су се противили, видећи у томе опасност по јединство јеврејске заједнице. На челу ашкенаске општине до краја 19. stoljeća стајали су међу осталима: Dr. B. Brill,

L. Breslauer, J.L. Levinson, dr. S. Pops i M. Štern.

Krajem stoljeća čuli su se u Beogradu glasovi o potrebi srpsko-jevrejskog zblizavanja. Ladino se smatrao smetnjom za srpsko-jevrejsko bratimljenje. Mladi Jevreji vidjeli su u srpskom nacionalizmu odskočnu dasku za društvenu i političku aktivnost. Akademska je omladina ušla u srpske stranke sa ciljem da pojača njihov uticaj u jevrejskoj mahali. To dolazi do izražaja u krugovima oko mjesečnika "El amigo del pueblo" (Prijetelj naroda), koji je izlazio u Beogradu u redakciji Elija (Elića) Šmuela Behara, od 1888. do 1892. godine, a naročito u člancima pisaca i novinara A.M. Ozerovića, H.S. Daviča i J. Mandila, objavljenim u raznim beogradskim organima. U svoje vrijeme bili su poznati asimilatorski nazoni D.A. Koena o srpsko-jevrejskoj koegzistenciji. Svoje je članke sakupio u zbirci "Besede" (Beograd 1897.g.). Umjetnička djela njegovog brata Leona Koena, prvog akademskog slikara medju Jevrejima u Srbiji, bliža su Jevrejstvu ("Josifov san" i dr.).

U to su doba osnovana i prva udruženja beogradskih Jevreja koja su u svojim statutima imala naglašenu ideju o koegzistenciji. Tako je osnovano 1880.g. Srpsko-jevrejsko pevačko društvo, a 1897.g. društvo "Potpora" za širenje obrazovanosti medju omladinom. Taj je zamah asimilacije bio oslabljen zaslugom prvih pobornika cionističkog pokreta u Beogradu počevši od 1897.g., kada je Dr. David Alkalaj učestvovao u I. Cionističkom kongresu u Bazelu.

U godinama 1837. do 1867, kada — osim djela zemunskog rabina, prethodnika cionizma, J.H. Alkalaja — nisu Jevreji u Jugoslaviji stvorili nijedno originalno književno djelo, štampano je u Kneževoj štampariji u Beogradu 35 knjiga, dijelom na hebrejskom a dijelom na ladino. Medju tim knjigama bila su nova izdanja pjesama Jisraela Nadžare, fragmenti iz književnosti cfatske škole, "Šulhan aruh" Josefa Kara i dr.

Te su knjige bile raspačavane, osim u Beogradu, i u zapadno-bugarskim opštinama, iz kojih su se regrutovali mnogi budući beogradski opštinarli.

Bosna (Str. 173—210)

Duga osmanlijska vladavina širila je na svoj način islam u bosanskom vilajetu. Tragom islama širila se i arapska kultura, čiji su vidni ostaci, na pr. u arhitekturi, sačuvani sve do danas.

Poslije bitke na Kosovom polju (1389.) zadovoljili su se Turci iz početka sa nekoliko ključnih pozicija na granici Bosne. Ta su mjesta bila dobro utvrđena. Naskoro su utvrdili i grad Vrhbosnu koji je 1465.g. promijenio ime u Sarajevo. Do kraja 16. stoljeća Osmanlije su osvojili sva područja bivšeg bosanskog kraljevstva. U početku bio je novi režim faktor smirivanja. No kasnije su se zamrsili

odnosi između Imperije i Bosne. Već u 17. stoljeću počela je vlast da se srozava do pune degeneracije. Imenovanja za funkcije u unutrašnjosti zemlje prouzrokovala su u 19. stoljeću česte i oštre krize. Taj nemir u zemlji naveo je Berlinski kongres 1878.g. da povjeri Austriji okupaciju Bosne radi zavodjenja mira.

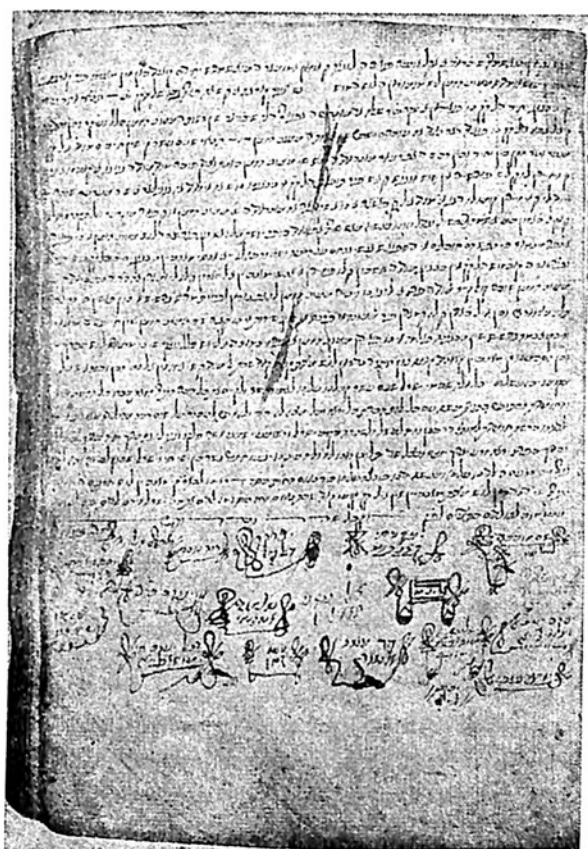
Pošto su Austrijanci ušli u Bosnu, neki su se stanovnici Bosne, zbog svoje privrženosti islamu, iselili u Tursku. Jedan dio njih dospio je u Erec Jisrael i nastanio se na morskoj obali kod Kesarije (Cezareje).

Temelj stalnoj zajednici Jevreja u Sarajevu udaren je 1565.god. Iz te godine otkrivene su tri presude koje su donesene poslije sudske rasprave između Jevreja i Muslimana. Iz tih sidžila (protokola) šerijatskog suda proizlazi da je jevrejska četvrt u Sarajevu podignuta kao jevrejska avlija "čifut-han" (čifutana) u centru grada, na uskom prostoru blizu glavnog trga. Poslije je jevrejska četvrt prenesena na sjevero-zapadne obronke brda koja opasuju grad. Nova četvrt na Bjelavama zauzimala je mnogo širi prostor nego stari "čifut-han".

Sarajevski "pinakes" (pinkasim), pouzdan izvor za povijest sarajevskih Jevreja, bili su zapravo računске knjige opštinskog odbora. Prihodi opštine sastojali su se iz poreza i priloga opštinaru. Prema broju porodičnih starješina po redu sjedala u hramu 1779.god. cijeni se broj Jevreja u Sarajevu u to vrijeme na 1000. U jesen 1941.g. Nijemci su odnijeli te knjige iz Sefardske opštine u Sarajevu, te se ne zna što je s njima dalje bilo.

Od svih epigona šabetajskog pokreta, Jevrejima Jugoslavije je najbliža ličnost Nehemije Hije ben Moše Hajona. Neki tvrde da je Nehemija rođen u Sarajevu, po prilici 1650.god. On se hvalisao da je rođen u Cfatu (Safed), ali je priznavao da su mu roditelji bili iz Sarajeva. Taj čovjek koga su rabini optužili da je prikriveni misionar šabetajskog pokreta, lutao je bez prekida svijetom. Bio je verziran u rabinskoj književnosti kao i u mističnim djelima. Svagdje je budio mesijanske nade, ali je često morao da mijenja mjesto boravka. 1683.g. prešao je iz Soluna u Beograd, gdje je ostao do 1687.god. Otale nastavi lutati po susjednim zemljama, ali ga Nijemci zarobiše 1689.g. u Valoni. Po oslobodjenju vratio se u Solun. Od 1689. do 1702.god. stanovao je u Šhemu (Nablus), Jerušalajimu i Sidonu. Prema riječima carigradskih rabina, koji mu nisu bili skloni, Nehemija je u svakom mjestu doživio neuspjeh. U Jerušalajimu su rabini proglasili nad njim prokletstvo. Nehemija je namjeravao da šabetajske simpatizere nasele u Tverji (Tiberias), što ukazuje na njegovu povezanost sa jevrejskim narodom i sa Erec Jisraelom, ali je do smrti nastavio da luta širom Evrope i Sjeverne Afrike.

David Pardo je podigao ugled Sarajeva. Rodjen je 1719.g. u Veneciji. Njegov otac, Jakov Avraham, porijeklom iz Dubrovnika, bio je haham u venecijanskom

Pinkes /"Pinakes"/ Jevrejske opštine Sarajevo — Odlomak iz statuta opštine /1731./ s potpisima parnasim

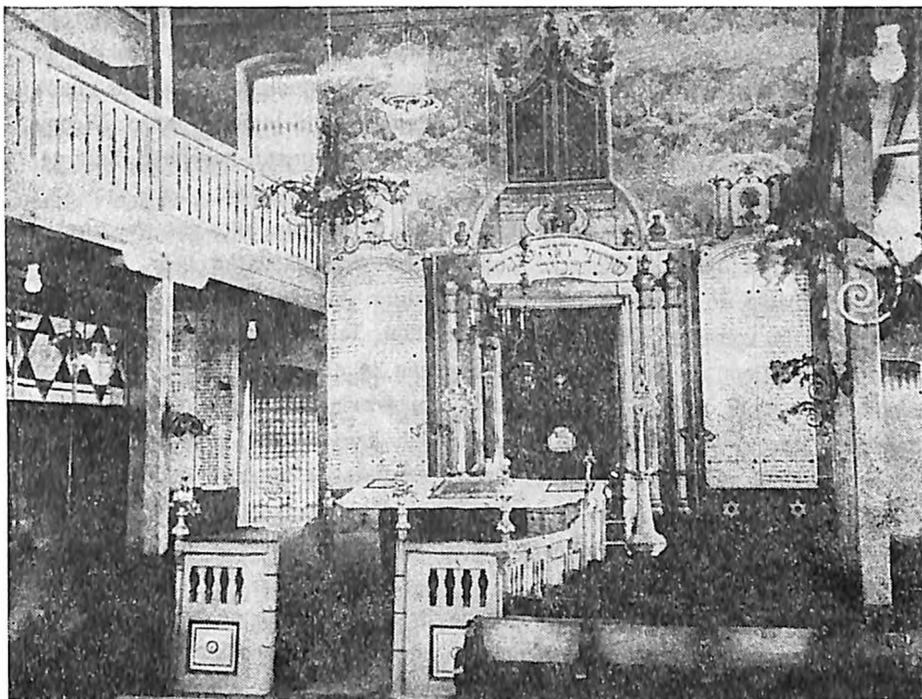
getu. David se nastanio u Splitu, gdje je boravio od 1746. do 1764.g. i bio izabran za rabina. Ubrzo mu se pronio glas. Bio je oštroman i priznat autoritet u pitanjima halahe. U Splitu je napisao svoje prvo djelo "Šošanim le-David", komentar Mišni u dva dijela. Drugo njegovo veliko djelo "Maskil le-David", komentar komentarima Rašija, objelodanjeno je 1761.god. U Sarajevu je Pardo našao svoju drugu domovinu. Pokrenuo je osnivanje dobrotvornog društva i osnovao je prvu ješivu, koja je proslavila Sarajevo. Zemljišna pitanja u Mišni glavni su predmet njegovog djela "Hamnaceah le-David". U knjizi "Mihtam le-David" sabrao je vjerska pitanja i odgovore (responze) kojima se bavio i po kojima je dao svoje mišljenje. "Hasdej David" (komentar Tosefti) je njegovo najvažnije djelo kome je posvetio posljednjih dvadeset godina života (1772–1792). Njegove pjesme nalazimo u molitvenicima sefardskih i talijanskih Jevreja, 1771.g. naselio se Pardo u Erec Jisraelu. Sarajevska opština je primila sa razumijevanjem njegovu želju da se preseli u Svetu zemlju i proslavila je svečano njegov odlazak, kako se vidi iz pinkasa u kome je zabilježena odluka opštine tim povodom.

Sarajevska Hagada nema organske veze sa gradom Sarajevom, osim činjenice da je tamo otkrivena i pohranjena u Muzeju. Smatra se da je ta Hagada djelo katalonskih, provansalskih ili venecijanskih Jevreja iz 14. stoljeća. Nepodijeljena sa mišljenja o njoj velikoj umjetničkoj vrijednosti.

O umjetničkom ukusu sarajevskih Jevreja svjedoče njihove rukotvorine, a naročito ženska nošnja.

Značajno je za bosanske Jevreje njihovo koncentrisanje u Sarajevu kroz dugo vremena. Za vrijeme Turaka vladali su uglavnom sredjeni susjedski odnosi između Jevreja i Nejevreja, ali su Jevreji ipak bili osamljeni. Ostali su vjerni svom kastiljanskom jeziku, i čuvali su sefardske folklorne vrednote u duhu tradicije otaca.

U carskom arhivu u Beču nadjeni su interesantni dokumenti o Travniku i o Jevrejima u Bosni. Bila su to pisma austrijskog konzula u Travniku, Mittessera, iz početka 19. stoljeća, upućena njegovim pretpostavljenima u Beču. Od tih pisama četiri su odštampana u njemačkom originalu, u dodacima ovoj knjizi. U Travniku, gdje je do prve polovine 19. stoljeća bilo sjedište valije (sultanovog namjesnika u Bosni), nalazili su se konzuli Francuske i Austrije. Gradić je postao centar špijunaže. O vezama travničkih valija sa Jevrejima nije mnogo poznato. Sultanov namjesnik sjedio je u Travniku, daleko od jevrejskog centra. Nekoliko podataka otkriveno je samo o dvojici valija i njihovom odnosu prema Jevrejima. Njihova su imena vezana za neuspjelo pokušaj iznudjivanja u dvadesetim godinama 19. stoljeća, poznat pod imenom Sarajevski Purim. Bili su to valije Mustafa-paša i njegov nasljednik Mehmed Ruždi-paša.

Hram "Bet Tefila" na Bjelavama u Sarajevu

Reforme u posljednjem periodu osmanlijske vladavine (1851.—1877.) unaprijedile su u izvjesnoj mjeri bosansku privredu. U tome je bio znatan udio Jevreja. Njihovi su predstavnici bili imenovani članovima mjesnih vijeća, i Isak-efendi Salom, prvi jevrejski liječnik koji je stekao akademsku titulu, izabran je u vijeće bosanskog vilajeta. Pod starost se iselio u Jerušalajim i tamo je umro. Njegov sin Šlomo Ziver Salom zastupao je u turskom parlamentu bosanske Sefarde, zajedno sa Šlomom Javerom Baruhom.

Aškenazi su došli u Bosnu 1878.g., ali je pojedinaca bilo već za turskih vremena. Oni su bili porijeklom iz Galicije, Bukovine, Slovačke i dr. Njihovim dolaskom mijenja se jevrejska društvena struktura. Aškenazi koji su 1878. došli sa austrijskom vojskom, bili su vojnici, zanatlije, željezničari, činovnici, ljekari, inženjeri i dr. Prva aškenaska opština osnovana je 1880.g. u Sarajevu. U toku vremena podignute su aškenaske opštine i u provincijskim gradovima, Tuzli i Banjaluci. Odnosi između aškenaskih i sefardskih Jevreja nisu uvijek bili korektni. Bilo je uzajamnih optužbi. Za vrijeme Kalaja, mađarskog ministra odgovornog za upravu okupirane zemlje, učestale su svadje među Jevrejima. Na prelazu iz 19. u 20 stoljeće, sačinjavali su Aškenazi četvrtinu ukupnog jevrejskog stanovništva u Bosni.

Spoljna trgovina, koja je bila u rukama Sefarada, razvila se pod austrijskim režimom. Bivši mjenjači osnovali su banke ili su učestvovali u njihovom osnivanju. Drugi su podigli nove industrije (tekstil, cigaretpapir i dr.). Uporedo je rastao broj proletera. U osamdesetim godinama, trećina jevrejskih stanovnika Sarajeva stanovala je u sirotinjskim četvrtima.

Sarajevo je bosanskim sefardskim Jevrejima bio nacionalni centar u galutu. U drugoj polovini 19. stoljeća rasla je njihova aktivnost na području dobročinstva i obrazovanja. Među njima je vladao jezik ladino, s velikom predanošću njegovali su sefardske kulturne vrednote. U prvim decenijama austrijske okupacije nisu imali kome da se asimiliraju. Nisu htjeli da napuste običaje svog naroda, da bi primili narodnost hrvatsku, srpsku ili bosansku. Oni su se društveno izvivljavali u svojim udruženjima, koja su većinom djelovala već u drugoj polovini 19. stoljeća. Isticala su se društva "La Humanidad", "La Gloria" i nadasve prosvjetno društvo "La Benevolencia", te poznato sarajevsko jevrejsko pjevačko društvo "La Lira". "La Lira" je bila prva koja je kao društvo pristupila cionističkom pokretu.

Između asimilacije i preporoda u Hrvatskoj (Str. 213—265)

Od ranih dana Srednjeg vijeka poznat je predjel između rijeka Drave, Dunava i Save kao panonska Hrvatska. Geofizički je to nastavak mađarske ravnice. Hrvati, slovensko pleme koje je došlo u područje Panonije i Dalmacije usred

meteža sedmog stoljeća, nastanili su se tu u doba velike seobe naroda u Evropi, podvrgnuti sad vlasti Franaka sad vlasti Vizantinaca. Oni su na obalama Jadrana osnovali prvu samostalnu državu na slovenskom jugu. Poslije pada države 1091. god. mađarski okupatori dali su Hrvatima ograničenu autonomiju koja je još skućena pod vladavinom Habsburgovaca. Navala Turaka prouzrokovala je rasulo hrvatskog kraljevstva. Habsburške vojske morale su se povući pod turskim udarcima duž široke fronte. Turska osvajanja u 16. stoljeću osujetila su ostvarenje planova Habsburgovca Ferdinanda o osnivanju vojne krajine. Ali poslije mira u Srijemskim Karlovcima (1699.g.), Austrijanci su ostvarili Ferdinandove planove. I dio teritorije Hrvatske bio je proglašen vojnom krajinom koja je vraćena tek 1881.god.

Zagreb, hrvatska prijestonica, izgledao je na početku 19. stoljeća kao uspa-vana varošica u zabaćenom kutu austrijske carevine. Nekoliko zgrada, neke još iz Srednjega vijeka, stršilo je na dva gradska brežuljka. Na Kaptolu izdizala se velika crkva sv. Stjepana. Na Griču stajao je utvrđen grad, svjetovni simbol izgubljene hrvatske samostalnosti. U Zagrebu je nastao ilirski preporodni pokret, koji se zalagao za jedinstvo jugoslovenskih naroda.

1867. godine bio je promijenjen oblik vladavine u austrijskom carstvu. Ugovorom između samo dva naroda u carstvu, Nijemaca i Mađara, nastala je Austro-Ugarska monarhija, te je austrijski car bio okrunjen kao kralj Mađarske. Težnja ostalih naroda u carstvu za samostalnošću nije bila zadovoljena. Od Hrvatske traženo je da se sporazumi sa Mađarskom. 1868.g. potpisan je među njima državni sporazum – "nagodba". Hrvatima je data ograničena auto-nomija, ali su međutim Mađari pripojili sebi jadransku luku Rijeku. Mađari su zakidali Hrvatima njihova zajamčena prava, ali nagodba je bila poništena tek propašću Monarhije 1918.g., kada je nastala Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.

Istom u trećoj deceniji 18. stoljeća spominju se ponovo Jevreji u hrvatskom dokumentu – u odluci Sabora 1729.g. kojom se zabranjuje Jevrejima stalan boravak u Hrvatskoj i Dalmaciji.

Prve nove doseljenike Jevreje nalazimo u Hrvatskoj u prvoj polovini 18. stoljeća. Oni su dolazili u Hrvatsku iz Mađarske i Austrije kao torbari, zanatlije i trgovci. Među prvima su bili ratni bjegunci 1739.g., za masovnog austrijskog povlačenja iz Beograda, kojima je bilo dozvoljeno da se smjeste i u Zemunu, pograničnom gradu i u vojnoj krajini. Većina je nastavila da luta dalje, ali je u Zemunu ipak ostalo 19 porodica, dijelom sefardskih dijelom aškenaskih. Dio potomaka tih porodica živio je u tom gradu do katastrofe 1941.g.

Ironija je sudbine da je upravo naredbom Marije Terezije, klerikalne carice, bila 8.10.1753.g. data Jevrejima dozvola nastanjenja u Zemunu. Dozvola je bila

ograničena na trideset porodica. Samo je najstariji sin porodice mogao da naslijedi pravo stanovanja. I ta skućena tolerancija bila je uslovljena plaćanjem naročitog poreza. Jevrejima je bila ograničena sloboda kretanja i poslovanja, i bilo im je zabranjeno sticanje nepokretnog imetka.

Uprkos zabranama, zemunski Jevreji podrli su ne samo u mjesta vojne krajine, nego i u Slavoniju, hrvatsku provinciju, "zemlju bez Jevreja". Smioni pojedinci iz te emigracije stigli su već sredinom 18. stoljeća u slavonska sela i gradiće. U Osijeku, utvrđenom glavnom gradu Slavonije, postigle su isprva pravo boravka samo dvije jevrejske porodice sa 11 duša. Bilo je to već godine 1746, a i tamo naredbom Marije Terezije.

U povijesti Jevreja Jugoslavije treba da se spomene Burgenland, koji je već početkom 16. stoljeća bio sklonište jednom dijelu izgnanih Jevreja iz Štajerske i Kranjske. U mnogo većem broju sklonili su se tamo jevrejski izgnanici iz Beča 1670.g. Jedan dio njih dospio je u Moravsku. Za vladavine Marije Terezije bili su proganjeni Jevreji u Moravskoj, kako starosjedoci tako i došljaci. Nemajući drugog izlaza morali su da predju u Mađarsku, u prvom redu na imanja burgenlandske vlastele. Odanle su prešli u krajeve koji graniče sa Burgenlandom, i najzad su se nalazili od požunske (bratislavske) županije na sjeveru do županije Zala na jugu Mađarske.

1782.g. objavio je Jozef II, nasljednik Marije Terezije, edikt o toleranciji, a 1788.g. zakon o regrutovanju u vojsku. Do početka 19. stoljeća, od jevrejskih opština u Moravskoj i zapadnoj Mađarskoj, uključivši Burgenland, iskristalizovao se centralno-evropski faktor jevrejske migracije. Taj je faktor uticao i na osnivanje mnogih jevrejskih opština u Hrvatskoj.

Prvi su došli na poziv burgenlandskih vlastelina da preuzmu upravu njihovih imanja u Hrvatskoj. Za njima su došli Jevreji, koji su se prebacili preko rijeke Drave i Mure te uspjeli da se zadrže u selima i gradićima blizu mađarske granice. Rasturenost Jevreja po selima i provincijskim mjestima bila je karakteristična za početak dijaspore u Hrvatskoj, za razliku od koncentrisanja po gradovima u susjednim balkanskim zemljama.

Još prije proglašenja liberalnih zakona Jozefa II, ušli su Jevreji centralno-evropskog porijekla u Hrvatsku. Na svom putu namjerili su se na tri grada. 1777.g. pojavili su se prvi Jevreji u Varaždinu, 1787.g. u prijestonici Zagrebu, a 1789.g. u Karlovcu.

Pored jevrejskih došljaka na Griču, naselili su se Jevreji i na Kaptolu. Bili su to vjerni čuvari tradicija iz Burgenlanda i ostalih krajeva Mađarske, koji su se okupili u Laškoj ulici i bili zametak kasnije osnovane ortodoksne opštine. Oni su živjeli pod pokroviteljstvom biskupa dokle god je Crkva imala municipalnu

vlast u Zagrebu.

Opština u Zagrebu bila je zvanično osnovana 1806.g. Ona je bila prva koja je nastala na području banske Hrvatske i jedino joj je za 50 godina prethodila opština u Zemunu, na području vojne krajine.

Jevrejskim pitanjem bavile su se centralne vlasti u Zagrebu već 1729., 1771 i 1783.g. U lokalnom djelokrugu bilo je to pitanje tretirano u isto vrijeme u Varaždinu na županijskim skupštinama i u gradskoj opštini. Rasprave su vodjene u predjosefinskom duhu i rezultat je uvijek bio odluka protiv nastanjenja Jevreja. Zabranjen im je bio ulaz u grad, osim u sajamske dane. Tek 1777.g. uzeo je grof Erdödy šest jevrejskih porodica pod svoje okrilje i smjestio ih u svom dvoru usred Varaždina.

Do četrdesetih godina 19. stoljeća izdale su mjesne vlasti kako u Karlovcu tako i u Varaždinu u više navrata naloge o izgonu Jevreja. Bile su to prijetnje kojima su se služili Hrvati protiv nepoćudnih im Jevreja. U civilnom području Karlovca, u Baniji, pokušali su da ih protjeraju 1830. i 1838.g.

Mala opština u Križevcima osnovana je istom 1844.g., premda su tamo Jevreji stanovali već desetke godina ranije.

1840.g. sastao se u Budimu zajednički mađarsko-hrvatski parlament, na kome je bilo raspravljeno i jevrejsko pitanje. Zbog oštrog protivljenja hrvatskih poslanika bio je odbijen predlog da se Jevrejima dadu građanska prava. Ali je primljen zakon u kome odredba 29 obavezuje i Hrvatsku. Prema tome paragrafu dato je Jevrejima pravo stalnog boravka u svakom hrvatskom mjestu, gdje su se našli na dan objelodanjenja zakona, osim u rudničkim predjelima. 1843.—1846. opet se Sabor bavio jevrejskim problemom, ali nije ništa zaključio, nego je samo ukinuo tolerancijsku taksu.

Sa zakašnjenjem doprli su u Hrvatsku odjeci asimilatorskih tendencija koje su se širile u imućnim jevrejskim slojevima u Beču, Berlinu i Parizu. Konzervativnim krugovima u Zagrebu, naročito stanovnicima Laške ulice, na municipalnom području Kaptolske biskupije, bio je zazoran reformistički rabin Moše Goldman. Oni su 1841. godine istupili iz opštine i do 1856. bili su odvojeni u posebnoj ortodoksnoj opštini. Kad je bila otvorena jevrejska škola u Zagrebu, imenovan je Goldman odgovornim rukovodiocem za odgoj jevrejske omladine. Ortodoksi su zahtijevali otpuštanje rabina Goldmana. Godine 1849. Goldman je posve napustio opštinu. On se pokrstio i nestao.

Slučaj Goldmana izazvao je pometnju u zagrebačkoj opštini. Njeni "stari" izabranici povukli su se iz javnog rada, koji nije služio na čast Jevrejstvu. Pod pritiskom vlasti pomirili su se zavadjeni tabori 1853.g., ali ta intervencija nije donijela stvarne koristi. U tom času uzeo je na se "nemoguću misiju" Jakov

Epstein, oduševljen mlad čovjek pun ideala. Sa 32 godine bio je izabran za predsjednika opštine. Želio je da dovede do mira među protivničkim stranama u opštini. Pošto nije uspio, demisionirao je 1854.g. Ostale godine svoga života posvetio je Jakov-Zak Epstein dobrotvornoj djelatnosti u "Društvu čovječnosti", koje je postojalo do 1945.g. Epstein je, razočaran, počinio samoubistvo u 37. godini života. Tek izborom Hoseje Jakobija za zagrebačkog rabina 1868.g. promijenile su se prilike na bolje.

Drvarski trgovac iz Zagreba David Schwarz poznat je po svom neuspjelom pokušaju da sagradi krajem 19. stoljeća zrakoplov (Zeppelin).

Avraham Cvi Segal-Neufeld iz Burgenlada, koji se preselio u Lašku ulicu u Zagrebu, bio je gabaj ortodoksne Hevre Kadiše. Taj trgovac poznat je po nekoliko svojih umjetničkih djela.

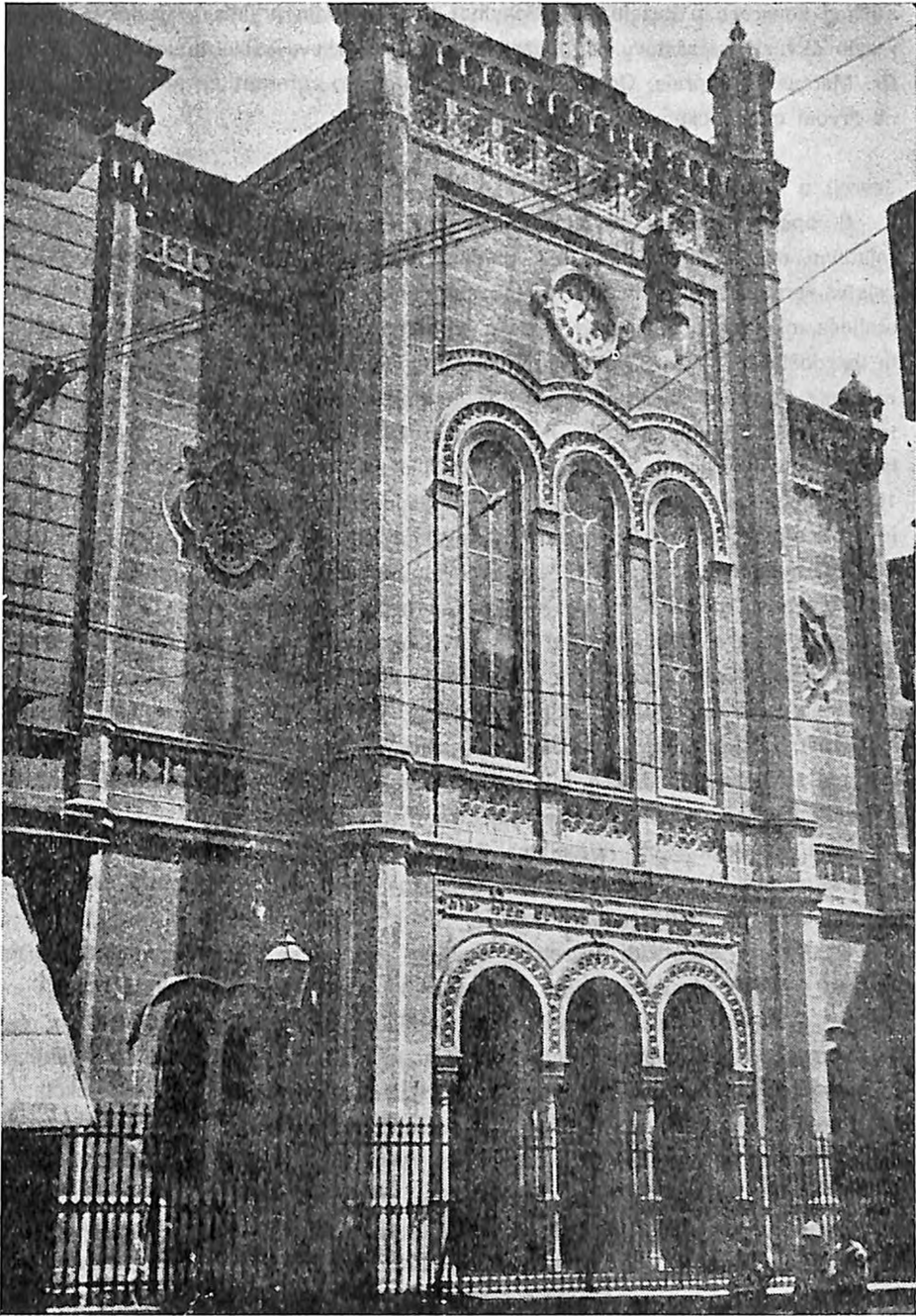
Anton Schwarz bio je prvi među Jevrejima Hrvatske koji je učio muziku kao profesiju, te se zajedno sa "Srbinom" Šlezingerom smatra pionikom jevrejskih muzičara u jugoslovenskim zemljama.

Na pragu naglog ekonomskog razvitka dočekali su Jevreji Hrvatske važnu političku deklaraciju. Bio je to zakon o građanskoj jednakosti, koji je prihvaćen 21.10.1873.g. Donošenjem zakona dao je hrvatski Sabor Jevrejima u Hrvatskoj puna politička prava. Samo nije bilo priznato u Hrvatskoj do 1918.g. pravo prelaza na jevrejsku vjeru.

Val krštenja koji je poplavio početkom 19. stoljeća neke evropske zemlje, zahvatio je Jevreje Hrvatske istom u godinama 1873.—1897. U to doba duboko je bila opala jevrejska svijest hrvatskih Jevreja. U septembru 1883.g. izbili su izgredi na nekoliko mjesta. Bilo je to u atmosferi krvne osvade Tisza-Eszlar. Nemiri su u stvari izbili protiv mađarizacije vlasti u Hrvatskoj, ali su huškanjem upravljani protiv Jevreja. Početak je bio u Samoboru, ali su mnogo teže bile posljedice nemira između 4. i 8. septembra u Zagorju kao i u prijestonici Zagrebu. Jevreji nisu reagovali. Nije se našao niko da podigne glas protesta.

U Osijeku, glavnom gradu Slavonije, dugo je vremena bilo Jevrejima zabranjeno da organizuju svoju opštinu. Tek 1849.g., oko sto godina poslije dozvole privremenog boravka u gradu (1746.g.), dala je vlast pristanak za osnivanje opštinskih ustanova. Kao i u Zagrebu, osječki su Jevreji unaprijedili svoj grad, koji je ubrzo postao jevrejski centar. 1880.g. opština je već imala 1900 duša i predstavljala najveću koncentraciju Jevreja u tadašnjoj Hrvatskoj. Jevreji su u to doba u Osijeku sačinjavali 8% od ukupnog broja od 23 hiljade stanovnika.

Pri kraju 19. stoljeća nastao je u Osijeku cionistički centar. Dr. Hugo Spltzer, sin rabina Šmuela Spitzera, učestvovao je od 1898.g. na cionističkim kongresima. Dr. Arman Kaminka, koji je kratko vrijeme bio rabin u Osijeku, pretekao ga je

Veliki hram u Zagrebu /1867.— 1942./

za godinu dana i tako stekao zaslugu da bude među delegatima Prvog cionističkog kongresa u Bazelu. J.N. Schulhof je bio među prvima u Osijeku, koji je razvio cionističku zastavu. U obližnjem gradiću Djakovu vršio je rabinsku službu Dr. Marcus Ehrenpreis. On je, kako je poznato, bio referent za jevrejsku kulturu na Prvom cionističkom kongresu u Bazelu.

Jevreji u Vojvodini (Str. 266—277)

S opšteg gledišta jevrejske dijaspore u Evropi, vojvodjanski su Jevreji relativno mlada zajednica. Ali s gledišta obnovljenog hrvatsko-slavonskog Jevrejstva, oni su starija braća. Njihovi su pioniri došli u taj kraj već krajem 17. stoljeća, oko sto godina prije dolaska burgenlandskih Jevreja u Hrvatsku. Većina ih je došla u toku 18. stoljeća kao torbari sa sjevera: iz Češke, Moravske, današnje Slovačke, iz Burgenlanda i iz centralne Mađarske. Pošto su se izgubili tragovi nekadašnjih, svakako ne mnogobrojnih Jevreja koji su živjeli u tim krajevima za vrijeme turske vlasti, zabilježeni su prvi Jevreji u Vojvodini 1697.g. u okolici Petrovaradina. U Novom Sadu zabilježeni su u god. 1699., kada je bio potpisan mir u Srijemskim Karlovcima između Turske i Austrije.

Hevra Kadiša dobila je 1729.g. zvaničnu potvrdu, a 1739.g. stigli su u grad ratni bjegunci, među njima Jevreji koji su napustili Beograd prilikom povlačenja austrijske vojske. 1749.g. vlasti su potvrdile pravila jevrejske opštine. Jevreji su u Novom Sadu stanovali u Jevrejskoj ulici, u kojoj su stekli zemljišta i stambene kuće uprkos zakonskim zabranama. Kad su 1867.g. postigli građansku jednakost, bili su njihovi predstavnici izabrani u gradsko vijeće. Njihov je broj u gradu stalno rastao. 1869.g. bilo je 965 Jevreja, 1881.g. — 1141, 1891.g. — 1507, a na kraju stoljeća — 2000. Još početkom 19. stoljeća bila je u Novom Sadu otvorena jevrejska škola, a opština je imala nekoliko glasovitih rabina kao na pr. J. Konicera, J. Hirschfelda, učenika Mošea Sofera (Hatam Sofer), H.A. Sonnenscheina i dr. J. Pappa.

Osnivačem subotičke jevrejske opštine smatra se Jakov Heršel-Hirš. On je 1775.g. dobio dozvolu da se nastani u Subotici, koja se razvijala iz sela u važan trgovinski centar. Osnivanje opštine odobreno je 1786.g., a tek 1799.g., na intervenciju kraljevskog namjesnika, dodijelio je gradski Senat gradilište na kojem je sagradjen veliki hram. Nekako u isto vrijeme otvorena je i jevrejska škola.

Pored novosadske i subotičke bilo je u Vojvodini oko 50 jevrejskih opština od kojih su najvažnije bile u Somboru (osnovana 1827.g.), u Senti (prije 1793.g.), u Velikom Bečkereku — danas Zrenjanin — (1790.g.), u Vršcu i u Pančevu.

Stanje vojvodjanakih Jevreja do 1918. godine bilo je slično stanju ostalih Jevreja u Mađarskoj. Osim izvjesnog broja ortodoksnih Jevreja, oni su bili neolozni,

ali u stvari konzervativno-liberalni, daleko od krajnjih pobornika reforme u bogoslužju. U mnogojezičnoj sredini znali su da sačuvaju jevrejsku svijest i pridonijeli su mnogo jugoslovenskom Jevrejstvu kada je Vojvodina 1918.god. ušla u sklop Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Vjesnici preporoda (Str. 278—305)

U jugoslovenskim krajevima djelovala su dva vjesnika preporoda: J. Hirschenstein i J.H. Alkalaj. 1812.g. izabran je Burgenlandjanin Jekutiel Hirschenstein (1779.—1849.) za rabina u Varaždinu i tu je vršio svoju službu sve do smrti. Godine 1820. uspio je uz velike napore da odbije opasnost izгона. Ideja jevrejskog preporoda osvojila je Hirschensteina od 1807.g., pošto je bio razočaran od Sinhedrija koji se sastao 1806.g. pod Napoleonovim pokroviteljstvom u Parizu. Svojim cionističkim razmišljanjima dao je izražaja u korespondenciji sa Mošeom Sachsom iz Jerušalajima, koji je onda boravio u Beču i ljeti 1836.g. obavijestio ga o svojim nastojanjima na carskom dvoru u korist jevrejskog naseljavanja u Erec Jisraelu. Hirschenstein mu je odgovorio kako se raduje njegovim dobrim vijestima, te mu izložio svoje gledanje na budućnost jevrejskog naroda u vlastitoj zemlji. Glavni je problem, kako da se savlada ravnodušnost Jevreja i svega svijeta. U daljnem dopisivanju slijede pojedinosti o planovima i dostignućima. Razabire se da je Hirschenstein težio za tim da se u domovini vlast preda sveštenicima (kohanim), ali da se naseljavanje i politička akcija provedu svjetovnim sredstvima.

Jehuda Haj Alkalaj (1798.—1878.), jedan od otaca jevrejskog preporoda, razlikovao se u mnogom pogledu od Hirschensteina. Njegov otac Šlomo bio je učitelj u Sarajevu. Od njega je naučio hebrejski jezik i osnove jevrejskog znanja. Učio je kod poznatih učitelja onoga vremena: rabi Jaakova Finclja i rabi Eliezera Pape. Godine 1825. nastanio se u Zemunu, gdje je boravio do 1874.g. Tamo je vršio dužnost vaspitača mladog naraštaja, propovjednika, sveštenika i na koncu, poslije smrti rava Šmuela Masada, glavnog opštinskog rabina. On, čisti Sefard, koji je započeo svoju literarnu karijeru knjigom pisanom na ladinu, zalagao se cijelog svog života za primat hebrejskog jezika i za jedinstvo jevrejskog naroda. On piše 1849.g. u svome djelu "Otvor kao iglena uš": "...i neće biti naša vjera i naše bogoslužjenje na način sefardski, aškenaski, poljski, francuski, talijanski i sl., nego na jevrejski način, jedna vjera, jedan zakon... Neka se svi Jevreji vrate Bogu, u zemlju otaca, jer ko stanuje izvan zemlje (Erec Jisraela) sličan je onom koji nema Boga, a Jevreji izvan svoje zemlje služe stranim bogovima..."

U svom pismu upućenom "Halevanonu" 1869.g. piše: "Naša braća ...koja vaplju za pomoć — traže da idu u Ameriku, neki traže da idu u Sibir, neki

10

meinstenfalls das alle zum besten und zum Nutzen
des feindlichen Hauptquartiers zu Leipzig zu bringen.
In der Hoffnung das Ihnen meine Be-
sorgnisse über die Abreise nicht unangenehm sein
werden, ersuchen ich Sie mich Ihren und den von Ihnen
feindlichen Hauptquartiers zu Leipzig in dem ich mich
zufolgehalten soll, in die Höhe zu setzen.

Ew.

zu demselben Zweck und an demselben Ort

Hirschstein den 7ten July 1837.

J. S. S. Hirschstein
Local Govern.

Faksimil njemačkog pisma Jekutiela Hirschensteina C.F.G. Seyfartu u Leipzigu /17.7. 1837./

traže da se vrate u Španiju, a zaboraviše svoju obećanu zemlju, premda svaki dan kazuju: 'ako te zaboravim, Jerušalajme, neka mi usahne desnica'..."

Alkalaj se od osnivanja Alliance Israélite Universelle borio za proširenje njenog rada na Erec Jisrael, te je imao udjela u osnivanju poljoprivredne škole u Mikve Jisrael (1870.).

Drugo pitanje koje je preokupiralo Alkalaja bio je problem Jevreja u Srbiji. Premda se nosio idejom preporoda svog naroda te se nije bavio lokalnim "sitnicama", uzbunilo ga je teško stanje Jevreja u Srbiji, koje je bilo postalo kritično za vrijeme šabačkih nemira (1865.g.). On im je pružio pomoć, pisao je članak o njihovoj nevolji, te se nadao da će progonjenici otići u Erec Jisrael.

Stanje Jevreja Srbije, koje mu se činilo bezizlazno, ubrzalo je, pored ostalih motiva, njegovu odluku da napusti galut. Uprkos razočarenjima koja je doživio prilikom svoje prve posjete Jerušalajima 1871.g., on se rastao od svoje male opštine u Zemunu kojoj je vjerno služio 50 godina, i 1874.g. nastanio se sa svojom suprugom u Jafi, u blizini Mikve Jisraela. U Alkalajevim očima bila je ta poljoprivredna ustanova jedan od pupoljaka preporoda. Jehuda Haj Alkalaj umro je u 80. godini i sahranjen je na Maslinovom brdu, 70 godina prije osnivanja Države Izrael, kojoj je bio jedan od vjesnika.

Već dvadeset godina poslije Alkalajeve smrti počeli su da djeluju pioniri cionizma u Bosni, Srbiji, Slavoniji i Hrvatskoj. Među njima su bile ličnosti kao dr. David Alkalaj, G. Nahmijas, Natan Landau, Bernard Zauderer, Avram D. Levi. Gustav Seidemann, J. Mevorah, Johanan Thau, Dr. Hugo Spitzer, Herman i Aleksandar Licht i drugi.

DODATAK

Porodice Alkalaj (Str. 313—315)

U Španiji postojalo je još iz arapskog doba bar trinaest gradova i gradića koji su se zvali Alcalá. Prvi balkanski Alkalaji došli su sa strujom izbjeglica u Solun. Tamo su pridonijeli svoj dio napretku grada i procvatu jevrejske opštine. Kada su grad i opština počeli nazadovati na kraju 16 stoljeća, počela je emigracija iz Soluna u druge krajeve. Možemo da slijedimo trag Alkalaja iz Soluna u Bugarsku, a iz nje u Srbiju i u Bosnu. Avraham ben Šemuel Alkalaj bio je rabin u Dupnici u Bugarskoj u 18. stoljeću. Jedan od njegovih sinova preselio se u Bosnu i osnovao tamo razgranatu porodicu. Iz Bugarske potječe i Jakov M. Alkalaj, koji je 1886—1896 bio predsjednik Jevrejske opštine u Beogradu i koji je nagovorio svoga rodjaka Isaka, rođenog u Sofiji, da ide učiti jevrejske nauke u Beču. Isak je poslije postao vrhovni rabin Jugoslavije, i hazan Avraham Alkalaj došao je iz Bugarske u Beograd. Imao je trinaest sinova. Neki od beogradskih Alkalaja nisu

Jehuda Haj Alkalaj /1798. — 1878./ sa ženom Esterom

došli ravno iz Bugarske, nego su prije toga boravili u Zemunu ili Šapcu, a neki — medju njima dr. Solomon Alkalaj — rođeni su u Sarajevu.

U Bosnu su Alkalajevi došli bilo ravno iz Soluna, bilo preko Bugarske i Srbije. Šelomo ben Moše Alkalaj rođen je u Solunu, a živio i umro je u Sarajevu gdje mu se rodio sin, vjesnik cijionske ideje Jehuda Haj Alkalaj. Njihovi rođaci živjeli su u Beogradu i u Šapcu, pa ih Jehuda Haj Alkalaj spominje u svojim djelima. Sarajevski Alkalaji dali su mnogo javnih radnika. Ašer Alkalaj bio je predsjednik Sefardske jevrejske opštine početkom 20 stoljeća. Dr. Vita Alkalaj bio je član Sabora Bosne i Hercegovine potkraj austrijske vlasti. Albert Alkalaj bio je jedan od nosilaca cionističkog pokreta.

Naročito mjesto u obnovnom pokretu pripada ogranku Alkalaja, koji potječe iz Sarajeva, ali je stekao značaj djelovanjem Davida ben Mošea, rođenog u Beogradu. On se preselio u Beč i bio je tamo učitelj i haham sefardske opštine. I njegov sin Moše ben David, rođen u Beogradu, djelovao je kao haham i učitelj u Beogradu i u Beču, gdje je držao mnogo zapažene hebrejske govore. Sin Moše Davida, dr David M. Alkalaj, učestvovao je sa ženom Rahelom / unukom Jehude Haj Alkalaja / na Prvom cionističkom kongresu u Bazelu i bio je jedan od prvoboraca cionističkog pokreta u Srbiji i poslije u Jugoslaviji. Njegov sin i kći doselili su se u Izrael.

Šalom — Pardo — Izrael (Str. 315)

Josef Hajim Šalom / umro 1824 / bio je hećim / nediplomirani liječnik /. Oženio se Rahelom, kćeri Isaka Parda, drugog sina slavnog sarajevskog rabina Davida Parda. Rodilo im se osmero djece. Isak / 1806—1874 / bio je prvi jevrejski liječnik u Sarajevu s doktorskom diplomom. Oženio se s Rahelom Montiljo koja mu je rodila desetoro djece. Kći Flora udala se za Moše Izraela; od njihovih potomaka neki žive u Izraelu. Druga kći Ester udala se za zubotehničara Jakova Sumbula; od njihovih sinova bio je Isak-Isidor predsjednik sarajevske Sefardske opštine i Benevolencije, a arhitekt Šemuel izradio je nacрте za jevrejske javne zgrade u Beogradu i Sarajevu.

Nekoliko zagrebačkih porodica (Str. 316—323)

Povijest porodice Priester može da posluži kao ilustracija migracije srednje-evropskih Jevreja i njihova života i djelovanja u Hrvatskoj. Obitelj potječe iz Mikulova / Nikolsburg / u Moravskoj, poznatog centra jevrejske nauke. Jakov Kohen Priester / 1711—1796 / preselio se u talijansku Gradišku na Soči, blizu slovenačke granice, gradić koji je bio pod austrijskom vlašću do kraja Prvog svjetskog rata. Tamo su Priesterovi bili ovlaštteni dobavljači stoke za austrijsku

vojsku. Imanuel Priester / 1814—1882 / posjećivao je odanle sajmove u Varaždinu, Karlovcu i Zagrebu, a 1847. nastanio se u hrvatskoj prijestonici. On i njegovi potomci pridonijeli su u znatnoj mjeri industrijalizaciji Zagreba. Najpoznatiji među njima bio je Imanuelov nećak Girolamo / 1845—1926 /, posljednji izdanak bogatog ogranka te porodice. Njegov glavni interes bio je posao. On je osnovao modernu mljekaru i poljoprivredno dobro. Bio je odan jevrejskog vjeri i tradiciji, što je javno pokazivao svakom zgodom.

U 19. i 20. stoljeću odigrale su tri generacije porodice Ehrlich značajnu ulogu u privrednom napretku Hrvatske. Oni su dali Zagrebu odličnih arhitekata, graditelja i poduzetnika.

Deutsch-Maceljski bili su pioniri hrvatske drvarske industrije. Oni su pomagali i finansirali anticionistički pokret asimilanata. Ali pred drugi svjetski rat i nacističku katastrofu posljednji članovi porodice promijenili su stav i postali su prinosnici jevrejskih obnovnih fondova.

I povijest nekih narodskih porodica ilustruje njihovo srašavanje s hrvatskim Jevrejstvom. Većina najranijih članova zagrebačke Jevrejske opštine došla je iz Moravske i Burgenlanda. Glesingerovi i tri generacije obitelji Rosenberg-Hirschl ukazuju na ulogu koju su Jevreji odigrali u Hrvatskoj, a osobito u Zagrebu.

Različite su bile tri generacije porodice Schwarz u Zagrebu. Zeev Vilim Schwarz, čovjek naročito poleta i energije, sudjelovao je u stvaranju gotovo svih jevrejskih opštinskih institucija, a bio je aktivan i u zagrebačkim municipalnim poduzećima, 1860., s 28 godina, izabran je za predsjednika Jevrejske opštine, u vrijeme kad se još nije sasvim oporavila od afere Goldman. On je vršio tu dužnost kroz trinaest godina. U to je vrijeme / 1867. / izgradjena velika sinagoga, u blizini glavnog trga, na gradilištu koje je darovala porodica Priester. Njegov sin Ljudevit istakao se kao advokat; u dobi od 29 godina bio je izabran u Sabor; 27 godina, to jest do 1914, bio je zastupnik vladajuće unionističke stranke. Branio je Štrasnoga u Zagrebu na procesu koji je izazvao smijeh Evrope. Početkom 20. stoljeća zamoljen je od vlade da izradi nacrt zakona o izraelitičkim bogoštovnim općinama koji je imao da uredi međjuvjerske odnose. Sabor je prihvatio nacrt koji je ozakonjen 2.2.1906.

Tri portreta iz pokoljenja asimilacije (Str. 324—338)

Dva jevrejska renegata ilustruju opasnost koja je prijetila hrvatskom Jevrejstvu već u drugoj polovici 19. stoljeća. Hinko Hinković rođen je kao Heinrich Moses 1854 u Vinici, u hrvatskom Zagorju. Roditelji su mu došli iz Rechnitz u Burgenlandu. 1883 izabran je u Sabor kao zastupnik opozicione Starčevićeve Hrvatske stranke prava. On se pokrstio, prekršivši obećanje koje je dao majci. Poslije

se postepeno udaljavao od protusrpske linije Starčevića i Franka i priključio se naprednijim političkim krugovima koji su bili za ujedinjenje južnih Slovena. 1895 ostavio je sa ženom Hrvatsku i živio nekoliko godina u Parizu i Londonu. 1901 vratio se u Zagreb. Naskoro se sukobio s klerikalnim krugovima. Kao branitelj 53 Srbina koji su bili optuženi zbog veleizdaje postigao je pred sudom u Zagrebu 1908.—1909. značajan uspjeh njihovim rješenjem od optužbe. Ali uskoro se sam sukobio sa zakonom o štampi i bio osuđen na šest mjeseci zatvora. Uspio je da pobjegne u Pariz i živio je u Italiji i Francuskoj do 1913. Kad je bio opet izabran u Sabor, vratio se u Zagreb, ali čim je izbio prvi svjetski rat, opet je pobjegao u Italiju. Ratne je godine proveo kao jugoslovenski propagandist u Italiji, na Krfu, u Francuskoj, Engleskoj i Americi, i učinio je mnogo za jugoslovensku ideju. No zbog svog republikanstva razišao se s Jugoslovenskim odborom. Kad se vratio 1918. u Zagreb, bojkotovali su ga službeni krugovi, i bio je upućen na pomoć svojih jevrejskih rodjaka. Pod kraj života bilo je znakova da žali svoje renegatstvo. Umro je osamljen i slomljen 1929.

Josip Frank, sin Imanuela Franka, trgovca drvom u Osijeku, rođen je 1844. Promovirao je na univerzi u Beču i otvorio advokatsku kancelariju u Zagrebu. I on se pridružio Starčevićевой stranci. Krajem stoljeća uspelo mu je dovesti do raskola u stranci, te je izabran vodjom ekstremističke stranke koja je nosila njegovo ime. Borio se protiv diskriminatorne politike Ugarske, ali je odbijao i svaku vezu sa Srbima koje je optuživao da saradjuju s neprijateljima Hrvatske. Htio je da osnuje Veliku Hrvatsku u okviru habsburške monarhije, zasnovane na Austriji, Ugarskoj i Hrvatskoj. Iza Frankove smrti i osnivanja Jugoslavije pritajila se stranka, ali su njene pristaše, Ustaše, zavladaile Hrvatskom milošću Hitlera. Zet Josipa Franka bio je zloglasni ustaški doglavnik Slavko Kvaternik, a Frankov unuk, Dido Kvaternik, bio je odgovoran za smrt tisuća i tisuća Srba i Jevreja u logorima i dušegupkama "nezavisne" Hrvatske.

Drukčiji je odnos Vida-Hajima Morpurga prema jevrejstvu. Rodjen 1838.g. u tradicionalnoj familiji u Splitu, posvetio je sve svoje sposobnosti hrvatskoj stvari kao knjižar, izdavač, industrijalac, bankar, a naročito kao političar. Važan je njegov udio u uspješnu "narodnjaka" na izborima 1882.g. u Dalmaciji. Ma da nije bio aktivan u jevrejskoj zajednici, ostao joj je vjeran i pokopan je na jevrejskom groblju na Marijanu iznad Splita.

1515, januar 1. innsbruck.

Wir Maximilian von gots gnaden ewelter romischer kowser zu allen-
zeiten merer des reichs, in Germanien zu Hungern Dalmatien Croatien etc.
kunic, ertzherzog zu Osterreich, hertzog zu Burgundi zu Brabant vnd
pfaltzgraue etc. Bekennen fur vnns vnd vnser Erben vnd nachkumen
offenlich mit disem brief vnd tun kunt allermeiniglich daz vnns die
erbern weisen vnser getrewen lieben n. burgermaister, richter vnd rate
vnser stat zu Laybach anbracht, wie aus vnserem vergonnen ain zeitlang
ettwouil juden bey inen gewondt, iren wucher getriben, aber aus derselben
irer handlung vnd wucherey vnser burger vnd inwoner daselbst zu
Laybach in merklich verderben kumen vnd wo durch vns darin nit gesehen
werde, sey zu besorgen, dieselb vnser stat Laybach mechte dardurch noch
in grosser verderben vnd nachtail kumen vnd vnns darauf vnderthenig-
lichen anrueffen vnd bitten lassen sy derselben juden zu entleodigen,
auch sy vnd gemaine stat Laybach mit freyhait zu uerschen damit sy vnd
ir nachkumen weitter nit schuldig sein ainich juden mer in ewig zeyt bey
inen einkomen noch da wonen zu lassen. Vnd so wir dann derselben vnser
vnoerthanen vnd burger verderben zu uerhueten genaigt sein, haben wir
durumb auch gegen ainer summa gellts, so sy vnns bezallt, gnediglichen
bewilligt die gedachten juden daselbst zu Laybach austreiben ze lassen,
geben inen auch als ertzherzog zu Osterreich von sonnderen gnaden wegen
dise freyhait vnd tun daz wissenentlich mit dem brief, also daz die gemel-
ten burgermaister, richter vnd rate zu Laybach vnd ir nachkumen in
ewig zeit weitter nicht gepunden, schuldig noch verphlicht sein sollen
kainen juden mer mit hewsslicher wonung bey inen in der berurten vnser
stat Laybach einkommen noch da wonen ze lassen. Vnd gebieten darauf
auch vnseren gegenwertigen vnd jeden vnsern zukunfftigen hauptleuten,
verwesern vnd vitztumben in Crain ernstlich mit disem brief vnd welen,
daz sy die obgenannten burgermaister, richter vnd rate zu Laybach vnd
ir nachkumen bey der obbestimten vnser gnad vnd freyhait von vnsern
wegen vesstighen handthaben vnd halten vnd dawider kainen juden
in ewig zeit mit hewsslicher wonung daselbst zu Laybach nicht mer
einkommen noch da lassen, daz maynen wir ernstlich. Mitt vrkunt des
briefs, geben n in vnser stat Innsprugg den ersten tag des monets
january, anno domini etc. funffzehen hundert vnd im funfftzehenden,
vnserer reiche des romischen im neunundzwaintzigsten vnd des hun-
grischen im funff vnd zwaintzigsten jaren.

per regem

per se

Commissio domini
imperatoris propria

1515, januar 1. innsbruck.

Wir Maximilian von gots gnaden erwelter romischer kaysar zu allen-
zeiten merer des reichs, in Germanien zu Hungern Dalmatien Croatien etc.
kuniß, ertzherzog zu Osterreich, hertzog zu Burgundi zu Brabant vnd
pfaltzgraue etc. Bekennen fur vnns vnd vnser Erben vnd nachkumen
offenlich mit disem brief vnd tun kunt allermeriglich daz vnns die
erbern weisen vnser getrowen lieben n. burgermaister, richter vnd rate
vnser stat zu Laybach anbracht, wie aus vnserm vergonnen ain zeitlang
ettwouil juden bey inen gewondt, iren wucher getriben, aber aus derselben
irer handlung vnd wucherey vnser burger vnd inwoner daselbst zu
Laybach in merklich verderben kumen vnd wo durch vns darcin nit gesehen
werde, sey zu besorgen, dieselb vnser stat Laybach mechte dardurch noch
in grosser verderben vnd nachtail kumen vnd vnns darauf vnderthenig-
lichen anrueffen vnd bitten lassen sy derselben juden zu entledigen,
auch sy vnd gemaine stat Laybach mit freyhait zu uerschen damit sy vnd
ir nachkumen weiter nit schuldig sein ainich juden mer in ewig zejt bey
inen einkomen noch da wonen zu lassen. Vnd so wir dann derselben vnser
vnderthanen vnd burger verderben zu uerhueten genaigt sein, haben wir
darumb auch gegen ainer summa geltts, so sy vnns bezallt, gnediglichen
bewilligt die gedachten juden daselbst zu Laybach austreiben ze lassen,
geben inen auch als ertzherzog zu Osterreich von sonnderen gnaden wegen
dise freyhait vnd tun daz wissenentlich mit dem brief, also daz die gemel-
ten burgermaister, richter vnd rate zu Laybach vnd ir nachkumen in
ewig zeit weiter nicht gepunden, schuldig noch verphlicht sein sollen
kainen juden mer mit hewsslicher woung bey inen in der berurten vnser
stat Laybach einkommen noch da wonen ze lassen. Vnd gebieten darauf
auch vnseren gegenwurtigen vnd jeden vnsern zukunfftigen hawbtleuten,
verwesern vnd vitztuaben in Crain ernstlich mit disem brief vnd welen,
daz sy die obgenannten burgermaister, richter vnd rate zu Laybach vnd
ir nachkumen bey der obbestimten vnser gnad vnd freyhait von vnsern
wegen vesstiglichem handthaben vnd halten vnd dawider kainen juden
in ewig zeit mit hewsslicher woung daselbst zu Laybach nicht mer
einkommen noch da lassen, daz maynen wir ernstlich. Mitt vrkunt des
briefs, geben n in vnser stat Innsprugg den ersten tag des monets
january, anno domini etc. funffzehen hundert vnd im funfftzehenden,
vnserer reiche des romischen im neunundzwaintzigsten vnd des hun-
grischen im funff vnd zwaintzigsten jaren.

per regem

per se

Commissio domini
imperatoris propria